

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”
Кафедра беларускай і рускай філалогіі

ГІСТАРЫЧНАЯ ЛЕКСІКАЛОГІЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Курс лекцый

*Віцебск
ВДУ імя П.М. Машэрава
2025*

УДК 811.161.3'0'37(075.8)

ББК 81.411.3-03-3я73

Г51

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”. Пратакол № 6 ад 27.06.2025.

Складальнік: дацэнт кафедры беларускай і рускай філалогіі ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук, дацэнт
В.Э. Зіманскі

Р э ц е н з е н т :

загадчык кафедры замежных моў УА “Віцебская ордэна “Знак Пашаны” дзяржаўная акадэмія ветэрынарнай медыцыны” *С.М. Кручанкова*

Гістарычная лексікалогія беларускай мовы : курс лекцый /
Г51 склад. В.Э. Зіманскі. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2025. – 107 с.

ISBN 978-985-30-0259-1.

У выданні змешчаны тэарэтычны матэрыял па асноўных тэмах курса “Гістарычная лексікалогія беларускай мовы” вучэбнай праграмы для спецыяльнасці “Мовазнаўства. Беларускае мовазнаўства” адукацыйнай праграмы магістратуры вышэйшых навучальных устаноў Рэспублікі Беларусь. Курс лекцый уключае тэарэтычны матэрыял для засваення, спіс рэкамендаванай літаратуры па вывучаных раздзелах. Можа быць выкарыстаны студэнтамі іншых філалагічных спецыяльнасцей, навучэнцамі каледжаў, а таксама настаўнікамі сярэдніх школ, гімназій і ліцэяў. Адрасаваны ўсім, хто дбае пра павышэнне ўласнага філалагічнага і агульнага культурнага ўзроўню.

УДК 811.161(075.8)

ББК 81.411я73

ISBN 978-985-30-0259-1

© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2025

ЗМЕСТ

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА	4
ПРАДМЕТ І ЗАДАЧЫ ГІСТАРЫЧНАЙ ЛЕКСІКАЛОГІІ	6
АСНОЎНЫЯ КРЫНІЦЫ ВЫВУЧЭННЯ ГІСТАРЫЧНАЙ ЛЕКСІКАЛОГІІ	9
ЛЕКСІКА-СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ПРАБЛЕМЫ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ НА ПАЧАТКОВЫМ ЭТАПЕ РАЗВІЦЦА	12
ГІСТАРЫЧНЫЯ ЗМЭНЫ Ў СЕМАНТЫЦЫ СЛОЎ	17
ГІСТОРЫЯ ЎЗНІКНЕННЯ І ПАХОДЖАННЯ ЛЕКСІКІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ	28
ЛЕКСІКА ІНДАЕЎРАПЕЙСКАГА І БАЛТА-СЛАВЯНСКАГА ПАХОДЖАННЯ	30
ТЭМАТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ЛЕКСІКІ ПРАСЛАВЯНСКАГА (АГУЛЬНАСЛАВЯНСКАГА) ПАХОДЖАННЯ	36
ТЫПЫ (СТЫЛІ) АГУЛЬНАЎСХОДНЕСЛАВЯНСКАЙ МОВЫ	44
УСХОДНЕСЛАВЯНСКАЯ (СТАРАЖЫТНАРУСКАЯ) ЛЕКСІКА ЯК АСНОВА СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІЧНАЙ СІСТЭМЫ	50
СПРАДВЕЧНА БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКА	58
АСНОЎНЫЯ ТЭНДЭНЦЫІ Ў РАЗВІЦЦІ СЛОЎНІКАВАГА САСТАВУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў XIX – XXI СТСТ	79
ЛЕКСІЧНЫЯ ЗАПАЗЫЧАННІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ	87
ГІСТОРЫЯ ФАРМІРАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ	96
ЛІТАРАТУРА	104

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Гістарычная лексікалогія беларускай мовы як навука аб фарміраванні і развіцці яе слоўнікавага складу распрацавана пакуль недастаткова поўна. Поўны сістэматычны курс гістарычнай лексікалогіі беларускай мовы, які ўсебакова асвятляе развіццё слоўніка як у гукавым, марфалагічным і словаўтваральным, так і ў семантычным плане і выяўляе працэсы ўзнікнення новых слоў і значэнняў, архаізацыі і адмірання слоў – справа будучыні. Дадзены курс закліканы дапамагчы магістранту-моваведцу разабрацца ў складаных працэсах фарміравання лексікі беларускай літаратурнай мовы, убачыць тую тэндэнцыю ў развіцці мовы, якія вызначылі станаўленне сучаснай лексічнай нормы.

Мэта выкладання вучэбнай дысцыпліны – даць веды аб гістарычных працэсах, што адбываліся ў лексічнай сістэме беларускай мовы на працягу ўсяго перыяду яе развіцця.

Задачы вывучэння вучэбнай дысцыпліны:

- забяспечыць разуменне законаў развіцця беларускай лексікі;
- паказаць сувязь развіцця лексічнага фонду са зменамі ў культурным і палітычным жыцці грамадства;
- выявіць прычыны і шляхі развіцця беларускай лексікі.

Гісторыя мовы можа быць зразумелая і засвоеная, калі вывучаецца ў сувязі з гісторыяй народа. Па гэтай прычыне пры вывучэнні гістарычнай граматыкі варта выкарыстоўваць факты з гісторыі свайго народа. Вывучэнне гісторыі беларускай лексікалогіі павінна адбывацца ў цеснай сувязі з вывучэннем такіх дысцыплін, як “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы”, “Гістарычная граматыка беларускай мовы”, “Гісторыя Беларусі”, “Гісторыя беларускай літаратуры”. Вучэбная дысцыпліна ўваходзіць у кампанент установы адукацыі, модуль “Беларуская лексікалогія і тапаніміка”.

Вучэбная дысцыпліна фарміруе наступныя кампетэнцыі:

СК – прымяняць веды па гістарычнай лексікалогіі ў прафесійнай дзейнасці.

У рамках адукацыйнага працэсу па вучэбнай дысцыпліне, модулю студэнт павінен набыць не толькі тэарэтычныя і практычныя веды, уменні і навыкі па спецыяльнасці, але і развіць свой каштоўнасна-асобасны, духоўны патэнцыял, сфарміраваць якасці патрыёта і грамадзяніна, гатовага да актыўнага ўдзелу ў эканамічным, вытворчым, сацыяльна-культурным і грамадскім жыцці краіны, што прадугледжвае фарміраванне наступных кампетэнцый:

праяўляць гатоўнасць да фарміравання асобасных і метапрадметных кампетэнцый навучэнцаў, якія садзейнічаюць максімальна поўнай рэалізацыі іх асобнага патэнцыялу, паспяховага вырашэння шырокага

кола жыццёвых і прафесійных задач, прадуктыўнай жыццядзейнасці ў цэлым;

праяўляць гатоўнасць да ажыццяўлення прафесійнай дзейнасці ў кантэксце рэалізацыі прынцыпу інклюзіі ў адукацыі дзяцей з рознымі адукацыйнымі патрэбамі;

авалодаць вопытам псіхолога-педагагічнага суправаджэння і педагагічнай падтрымкі, валанцёрства, інклюзіі, медыяцыі, т'ютарства, коўчынга і інш.

У выніку вывучэння вучэбнай дысцыпліны студэнт павінен *ведаць:*

— прадмет вывучэння курса гістарычнай лексікалогіі, спецыфічныя задачы курса;

— асноўныя метады вывучэння лексікі;

— лексічны склад старажытнабеларускай мовы;

умець:

— аналізаваць лексему з пункту гледжання яе паходжання;

— аналізаваць факты сучаснай беларускай мовы як заканамерны працяг эвалюцыйных працэсаў у мове;

мець навык:

— гістарычнага аналізу лексемы і цэлай лексіка-семантычнай групы;

— гістарычнага каментарвання сучаснага тэксту.

ПРАДМЕТ І ЗАДАЧЫ ГІСТАРЫЧНАЙ ЛЕКСІКАЛОГІІ

1. Беларуская мова як адна са славянскіх моў.
2. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Гістарычная лексікалогія.
3. Узнікненне беларускай гістарычнай лексікалогіі.

1. Беларуская мова –гэтамова беларускага народа, які жыве пераважна на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь і складае каля 80 % яе жыхароў. Прыкладна да IV-VII стагоддзя н.э. славяне, якія жылі ад Дуная і Одэра да Дона і Волгі, карысталіся адной мовай, якую ў навуцы называюць праславянскай мовай, або агульнаславянскай мовай-асновай.

З VII стагоддзя пачалося выдзяленне славянскіх моўных груп і асобных славянскіх моў. З гэтага часу бярэ пачатак і ўсходнеславянская мова.

У другой палове IX стагоддзя н.э. у блізкіх паміж сабой плямёнаў склалася вялікая і магутная Кіеўская Русь з цэнтрам у Кіеве. Дзяржаўнай мовай Кіеўскай Русі стала мова, якая сфарміравалася на аснове племянных дыялектаў і ў навуцы атрымала назву агульнаўсходнеславянскай.

У другой палове XII стагоддзя Кіеўская Русь распалася на асобныя феадальныя княствы. На землях сучаснай Беларусі ў той час былі такія буйныя княствы, як Полацкае, Турава-Пінскае, Новагародскае (сучасны Навагрудак) і шэраг больш дробных. У межах княстваў фарміраваліся мясцовыя гаворкі, а з блізкіх гаворак –дыялекты.

У канцы XIII –пачаткуXIV стагоддзя на тэрыторыі былой Кіеўскай Русі ўтварыліся дзве дзяржавы –Вялікае Княства Літоўскае і Маскоўская Русь. Землі сучаснай Беларусі і Украіны ўвайшлі ў склад ВКЛ.

Мову XIV-XVIII стагоддзяў называюць старажытнай беларускай, або старабеларускай. Яна склалася на аснове агульнаўсходнеславянскай мовы і мясцовых дыялектаў і ўжо ўXIX ст. мела ўсе агульныя рысы, характэрныя і для сучаснай беларускай мовы. Старажытная беларуская мова стала афіцыйнай дзяржаўнай мовай у ВКЛ.

Мова –жывая грамадская з’ява. Шлях яе развіцця абумоўлены асаблівасцямі гісторыі, жыцця народа. Выдзяляюць тры вялікія этапы развіцця беларускай мовы, якія заснаваны на перыядызацыі гісторыі народа.

I этап. X – XIV ст. (агульнаўсходнеславянская мова):

а) X – XII ст. –часіснавання Кіеўскай Русі. Адносна адзіная ўсходнеславянская мова;

б) XIII – XIV ст. –эпохафеадальнай раздробленасці, развіццё асобных усходнеславянскіх моў.

II этап. XIV – XVIII ст. (старажытная беларуская мова):

а) XIV ст. –прадаўжэннеагульнаславянскіх традыцый і з’яўленне рыс, якія існуюць і ў сучаснай беларускай мове;

б) XV – XVI ст. –замацоўваюцца характэрныя рысы беларускіх гаворак, беларуская мова набывае статус дзяржаўнай у ВКЛ;

в) XVII – XVIII ст. –ВКЛ аб’ядноўваецца з Рэччу Паспалітай. Забарона беларускай мовы. Беларуская мова перастае існаваць як афіцыйная.

III этап. XIX – XXI ст. (новая беларуская літаратурная мова):

а) XIX ст. –беларуская літаратурная мова дакастрычніцкага перыяду;

б) XX ст. –мовасавецкага перыяду;

в) 90-я гг. XX ст. – наш час – сучасная беларуская літаратурная мова.

2. Лексікалогія – раздзел мовазнаўства, які вывучае слоўнікавы склад мовы (лексіку). Лексіка (ад грэч. *lexikos*) – гэта ўвесь слоўнік, сукупнасць слоў пэўнай мовы. Лексікай называецца не толькі слоўнік мовы таго ці іншага народа, але і сукупнасць слоў, якія ўжываюцца ў творчасці асобнага пісьменніка (лексіка І.Мележа), у асобным творы (лексіка рамана І. Шамякіна “Сэрца на далоні”), у пэўнай гаворцы (дыялектная лексіка) і інш.

Гістарычная лексікалогія – адзін з раздзелаў беларускага гістарычнага мовазнаўства, які мае свой аб’ект (прадмет) і задачы вывучэння. Асноўнай задачай гістарычнай лексікалогіі з’яўляецца планамернае навуковае апісанне гісторыі слоўнікавага саставу мовы і выяўленне гістарычных заканамернасцей яго развіцця. Аб’ектам вывучэння гістарычнай лексікалогіі з’яўляюцца словы, якія даследуюцца з пункту гледжання іх семантыкі, паходжання, прадуктыўнасці ў лексічнай сістэме мовы, стылістычнай ролі і інш.

3. Зараджэнне беларускай гістарычнай лексікалогіі адносіцца да XIX ст. Аснову яе, як і іншых традыцыйных галін беларускага мовазнаўства, заклаў Я. Карскі, які ў першым томе сваёй манаграфіі “Беларусы” зрабіў першую спробу навуковага вывучэння галоўных гістарычных пластоў беларускай лексікі і паказаў асаблівасці іх развіцця ў розныя гістарычныя перыяды. Асабліва грунтоўна лексікалагічныя інтарэсы Я. Карскага выявіліся ў яго даследаванні пра пераклады псалтыра на беларускую мову (гл. Е. Карский. Западно-русские переводы псалтыря в XV – XVII веках, Варшава, 1896). Тут, па сутнасці, упершыню ў беларускім мовазнаўстве зроблена спроба на матэрыяле аднаго помніка выявіць асноўныя пласты беларускай лексікі старажытнага перыяду. 50-60-х гг. XX ст. былі таксама пераважна прысвечаны лінгвістычнаму вывучэнню найбольш значных помнікаў старабеларускага пісьменства (Статуты ВКЛ (1529, 1588г.), беларускія пераклады апавесцей другой паловы XVI ст., “Водпісаў” Кміты Чарнабыльскага, Літоўскія метрыкі і інш.). За апошнія дзесяцігоддзі з’явілася шмат лексікалагічных даследаванняў, у якіх аналізуюцца поўныя тэматычныя пласты

старабеларускай лексікі – ваеннай, сацыяльна-эканамічнай, бытавой, рэлігійнай, сельскагаспадарчай, мінералагічнай, тэмпаральнай і інш.

Плэнным у айчынным мовазнаўстве з’яўляецца таксама вывучэнне лексічных кантактаў старабеларускай мовы з іншымі мовамі – польскай, нямецкай, літоўскай, царкоўна-славянскай і інш. Грунтоўныя навуковыя працы па гэтых пытаннях створаны А. М. Булыкам: Даўнія запазычанні беларускай мовы (1972г.); Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV – XVIII стст. (1980г.) і інш.

Агульная характарыстыка лексікі старабеларускай мовы пададзена ў працы “Гістарычная лексікалогія беларускай мовы”, 1970г. У апошні час апублікаваны шэраг змястоўных манаграфій і калектыўных прац па разнастайных актуальных пытаннях гістарычнай лексікалогіі (гл. У.М. Свяжынскі “Гістарычныя запіскі Ф. Еўлашоўскага ” 1990г.; А. М. Булыка , А. І. Жураўскі , У. М. Свяжынскі “Мова выданняў Францыска Скарыны ”, 1990г.) і інш.

Літаратура

1. Баханькоў, А. Я. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
2. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / Рэд. А. Я. Баханькоў, А. І. Жураўскі, М. Р. Суднік. Мінск, 1970. – 337 с.
3. Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў: вучэбны дапаможнік [для студэнтаў і выкладчыкаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў па спецыяльнасці “Мовы народаў СССР”] / У. В. Анічэнка. Гомель: ГДУ, 1978. – 93 с.
4. Слова беларускае. 3 гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі. / Уклад. Т.В. Кузьмянкова і інш. – Мн., 1994.

АСНОЎНЫЯ КРЫНІЦЫ ВЫВУЧЭННЯ ГІСТАРЫЧНАЙ ЛЕКСІКАЛОГІІ

1. Кароткая гісторыя ўзнікнення і фарміравання беларускай мовы.
2. Старажытныя беларускія помнікі пісьменнасці, іх жанры.

1. У XIII ст. пасля распаду Кіеўскай Русі (а гэтаму паспрыялі міжусобныя войны феадалаў) пачалі складацца асобныя народнасці – беларуская, руская і ўкраінская. Беларуская народнасць утварылася з трох плямён: крывічы, радзімічы, дрыгавічы.

Асноўную ролю ў фарміраванні беларускай мовы (даследчыкі называюць яе старабеларускай) адыгралі мясцовыя гаворкі (паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні дыялекты). Як асобная самастойная мова яна сфарміравалася ў перыяд, калі нашы землі знаходзіліся ў складзе Вялікага Княства Літоўскага. Менавіта ў ВКЛ на працягу XIV–XVI стст. старабеларуская мова выкарыстоўвалася ў якасці афіцыйнай, дзяржаўнай. У пісьмовых дакументах таго часу наша зямля часта называецца Літвой, беларусы – літоўцамі або ліцвінамі ў знак таго, што яны былі жыхарамі ВКЛ, а мова – літоўскай, рускай, простаі (продкі ж сучасных літоўцаў называліся жамойтамі і аўкштайтамі).

На беларускай мове былі створаны *летанісы, арыгінальныя і перакладныя мастацкія творы, вучэбная, публіцыстычная, юрыдычная літаратура*; вялася *дыпламатычная перапіска* (1392 – 1393 гг. хан Арды Тахтамыш піша ліст польскаму каралю Ягайлу на старабеларускай мове). Важна і тое, што на славянскім усходзе распачалося кнігадрукаванне (6 жніўня 1517 г. у Празе гуманіст, першадрукар, перакладчык, пісьменнік, рэдактар, мастак Ф. Скарына надрукаваў на царкоўнаславянскай мове Псалтыр). Менавіта ён узняў беларускую мову і беларускую культуру на еўрапейскі ўзровень (праз два стагоддзі тое самае паспрабуе зрабіць для рускага народа М. В. Ламаносаў). Гэты перыяд знакаміты такімі вядомымі асветнікамі, людзьмі энцыклапедычнай адукаванасці, як Мікола Гусоўскі, Сымон Будны, Сімяон Полацкі, Васіль Цяпінскі, Андрэй Рымша, Лаўрэнцій Зізаній, Мялецій Смятрыцкі і інш.

2. Асноўныя жанры і найбольш вядомыя помнікі пісьменнасці таго часу наступныя.

1. Справавая літаратура, да якой адносіліся гандлёвыя дагаворы, дарчыя граматы, судовыя і пасольскія кнігі, пастановы сейма, справаздачы, каралеўскія наказы, пісьмовыя правы на валоданне зямлёй і інш. Прыклады дадзенага жанру: «Дагавор Полацка з Рыгай» (1330 г.), «Даравальная грамата» Вітаўта літоўскім канонікам (1399), «Вісліцкі

статут» (1423-1434 гг.), «Судзєбнік» караля Казіміра Ягелончыка (1468 г.), «Кніга судовых спраў» (1516 г.) і інш. Помнікі прававой пісьменнасці, як рукапісныя, так і друкаваныя, сабраны ў 600 тамоў Літоўскай метрыкі, дакументы якой даюць уяўленне пра розныя бакі палітычнага, эканамічнага, культурнага жыцця ВКЛ на працягу некалькіх стагоддзяў і з'яўляюцца крыніцай вывучэння беларускай мовы. Найбольш слынным дакументам гэтага перыяду, безумоўна, лічыцца Статут Вялікага Княства Літоўскага (тры рэдакцыі: 1529 г., 1566 г., 1588 г.), які стаў узорам, асновай для ўпарадкавання права нават у многіх суседніх дзяржавах: Прусіі, Польшчы, Расіі. Доўгі час заставаўся адзіным зборам законаў у Еўропе, быў перакладзены на лацінскую і польскую мовы. Не выклікае сумненняў, што «Статут» быў распрацаваны і падрыхтаваны на высокім тэарэтычным і прафесійным узроўні кваліфікаванымі прававедамі і дзяржаўнымі чыноўнікамі (рэдакцыя 1588 г. падрыхтавана пад кіраўніцтвам канцлера ВКЛ А.Б. Валовіча і падканцлера Л.І. Сапегі). «Статут» – сведчанне дзяржаўнасці беларускага і літоўскага народаў, іх высокай прававой культуры. Некаторыя сучасныя гісторыкі многія гады даказвалі, што да кастрычніка 1917 года беларусы аб дзяржаўнасці толькі марылі... Публікацыя «Статута Вялікага Княства Літоўскага» (Мн., 1989 г.), прымеркаваная да 400-годдзя першай публікацыі (1588 г.), – важкі аргумент у сённяшніх спрэчках аб дзяржаве і беларускай мове.

Справавыя дакументы даволі паслядоўна адлюстроўвалі асаблівасці народнай гаворкі, яе багатую лексіку, фанетычныя і граматычныя з'явы. Слоўнік старабеларускай мовы папаўняўся грамадска-палітычнай, юрыдычнай тэрміналогіяй (увогуле перыяд ВКЛ адметны фарміраваннем розных тэрмінасістэм: гандлёвай, ваеннай, навуковай і г. д.): *аброк, права, мыто (пошліна), послух (сведка), рубель, чалядзін, дзяржава, прыгонныя людзі, помста, забойца, кошт* і г. д.

2. Летапісы (захавалася каля 20 збораў) XV – XVII стст. Сярод іх знаходзяцца Супрасльскі збор, Увараўскі збор, Віленскі зборнік, дзе апісваюцца жыццёвыя, ваенныя, княжацкія справы на тэрыторыі нашай краіны. Найбольш знакамітымі з'яўляюцца «Чэці-Мінеі», напісаныя папавічам Бярозкам з Новагародка, які распавядае пра забойства Святаполкам Барыса і Глеба, а таксама Баркалабаўскі летапіс (апісваюцца падзеі ў наваколлі Быхава).

3. Перакладная жыццёвая літаратура (XV – XVI стст.). Пераклады з грэчаскай, сербскай і некаторых іншых моў: «Александрыя» (апісваюцца паходы і подзвігі Аляксандра Македонскага), «Гісторыя Траянскай вайны» (аб заваяванні грэкамі Троі); «Аповесць аб Трыстане», «Гісторыя аб Атыле», «Аповесць пра Баву».

4. Мастацкая і палемічная літаратура: «Метры» Сімяона Полацкага настабеларускай мове, эпіграмы Андрэя

Рымшы, палемічныя прамовы Мялешкі супраць польскага засілля, а таксама вершы невядомых аўтараў.

5. Лінгвістычная літаратура: «Граматыка Словенска», «Лексіс» (тлумачыцца 1061 стараславянскае слова) Лаўрэнція Зізання, «Граматыка» Мялешкі Сматрыцкага, якую пазней М. В. Ламаносаў назвае «вратамі учёности». Дадзеная праца прысвечана апісанню стараславянскай мовы, але, як і ў Л. Зізання, метамовай (мовай, з дапамогай якой апісваецца іншая мова, у прыватнасці, царкоўнаславянская) паслужыла старабеларуская, дзе адзначаюцца рысы жывой беларускай гаворкі: *зацвярдзелы р, аканне, замена Ђ на е, беларускія лексемы але, друк, праца* і інш.

6. Рэлігійная літаратура. Францыск Скарына (23 кнігі Бібліі, «Малая падарожная кніжыца», «Апостал»), Сымон Будны на старабеларускай мове ў 1562 г. выдае «Катэхізіс»; Васіль Цяпінскі выдаў у сваім перакладзе на старабеларускую мову «Евангелле». Да гэтага ж часу належаць 30 зборнікаў кітабаў (рукапісныя рэлігійныя кнігі татар, якія з XIV ст. да сённяшніх дзён жывуць на Беларусі). Лінгвістычная каштоўнасць дадзеных тэкстаў у тым, што арабскімі літарамі паслядоўна і выразна перадаюцца многія фанетычныя асаблівасці беларускай мовы, якія нерэгулярна, эпізодычна фіксаваліся ў старабеларускіх помніках, напісаных кірыліцай. Да такіх асаблівасцей належаць *аканне, яканне, перадача г фрыкатыўнага, афрыкат дж, дз, мяккага сі* і інш. У тэкстах гэтых помнікаў назіраецца паступовы пераход ад марфалагічнага да фанетычнага прынцыпу напісання слоў. Акрамя ўласных лексем, у дадзеных помніках ёсць і беларуская фразеалогія (*галаву звесіць, сэрца баліць, чыніць наклон* і інш.).

Літаратура

1. Баханькоў, А. Я. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
2. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / Рэд. А. Я. Баханькоў, А. І. Жураўскі, М. Р. Суднік. Мінск, 1970. – 337 с.
3. Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў: вучэбны дапаможнік [для студэнтаў і выкладчыкаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў па спецыяльнасці «Мовы народаў СССР»] / У. В. Анічэнка. Гомель: ГДУ, 1978. – 93 с.
4. Жуковская, Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников / Л. П. Жуковская. – М., 1976.
5. Слова беларускае. 3 гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі. / Уклад. Т. В. Кузьмянкова і інш. – Мн., 1994.
6. Толстой, Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М., 1995.

ЛЕКСІКА-СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ПРАБЛЕМЫ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ НА ПАЧАТКОВЫМ ЭТАПЕ РАЗВІЦЦЯ

1. Тэорыі паходжання і развіцця мовы ўсходніх славян.
2. Перыядызацыі гісторыі беларускай мовы.

1. Праблеме паходжання і развіцця літаратурнай мовы ўсходніх славян прысвечана даволі шматлікая навуковая літаратура. Большасць рускіх лінгвістаў XIX ст. асновай усходнеславянскай літаратурнай мовы лічылі стараславянскую мову, якая прыйшла на Русь разам з прыняццем хрысціянства. Згодна з гэтай тэорыяй, усходнеславянская мова ёсць не што іншае, як стараславянская мова, якая з часам набіраецца элементаў мясцовых гаворак, "русее" на агульнаўсходнеславянскай моўнай глебе, напаўняючыся сродкамі жывога маўлення, што прыводзіць да стварэння своеасаблівай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы.

Гэтай тэорыі ў свой час прытрымліваліся А.І. Сабалеўскі, Л.У. Шчэрба, Бадуэн дэ Куртэнэ. Найбольш паслядоўнае і поўнае развіццё і абгрунтаванне гэтага пункту гледжання знайшло адлюстраванне ў працах акад. А.А. Шахматава, які ўзяўся лінгвістычна даказаць яго. Таму традыцыйна гэтую тэорыю называюць тэорыяй А.А. Шахматава. На яго думку, усходнеславянская літаратурная мова гэта стараславянская мова ў рускім варыянце. Аднак у савецкі час быў пашыраны іншы, супрацьлеглы пункт гледжання: узнікненне ўсходнеславянскай літаратурнай мовы адбывалася на ўласнай моўнай аснове. Гэтай думкі прытрымліваўся акад. С.П. Абнорскі, які ў 30-я гады XX ст. выказваўся за яе самабытны характар паходжання і сцвярджаў, што яна нібыта толькі пазней адчула на сабе ўплыў стараславянскай.

Гэтая гіпотэза была падмацавана вучоным пазней, у працэсе даследавання і аналізу мовы "Рускай праўды" і "Малення" Данііла Заточніка, твораў У. Манамаха і "Слова пра паход Ігаравы". Мова гэтых твораў, на думку даследчыка, старажытнаруская ў сваёй аснове. Наяўнасць жа ў ёй асобных царкоўнаславянізмаў ён лічыў наплааст тлумачыў тым, што у тэксты названых помнікаў яны трапілі пазней, пры перапісванні арыгіналаў.

З цягам часу тэорыя С.П. Абнорскага атрымала падтрымку ў многіх гісторыкаў мовы. Тым не менш, як нельга лічыць дастаткова аргументаванай, на што ўказвалі такія вядомыя лінгвістычныя аўтарытэты, як Б.А. Ларын, В.У. Вінаградаў, Ф.П. Філін. Такім чынам, дадзеная тэорыя адносна паходжання літаратурнай мовы агульнаўсходнеславянскага перыяду зводзіцца да наступнага: літаратурная мова ўсходніх славян сфарміравалася на аснове іх жывой гаворкі і вуснай моватворчасці народа.

Па-свойму пытанне паходжання літаратурнай мовы ўсходніх славян вырашаў акад. В.У. Вінаградаў. На яго думку, у выніку ўзаемадзеяння стараславянскай мовы і народнай усходнеславянскай утварыліся два тыпы (стылі) літаратурнай мовы: кніжнаславянскі (на базе стараславянскай мовы) і народна-літаратурны (на базе жывых народных гаворак). Гэтыя тыпы былі ўзаемазвязаны паміж сабой і выкарыстоўваліся ў розных сферах культуры, пісьменнасці, выконвалі розныя грамадскія функцыі. Першая, кніжнаславянская разнавіднасць літаратурнай мовы абслугоўвала патрэбы людзей, звязаныя з іх хрысціянскім светапоглядам. Другая ж служыла сродкам зносін, выкарыстоўвалася для свецкіх патрэб, а таксама ў літаратурных творах. Асобна В.У. Вінаградаў разглядаў мову старажытнарускай дзелавай пісьменнасці.

У савецкім мовазнаўстве сярэдзіны XX ст. канцэпцыя В.У. Вінаградава набыла даволі значнае пашырэнне і прызнанне. На аснове тэорыі В.У. Вінаградава ў савецкі час сфарміраваўся погляд аб узаемадзеянні ўласнай моўнай асновы з кніжнай стараславянскай і, як вынік гэтага, вылучэнне ў сістэме літаратурнай мовы ўсходніх славян наступных стылістычных разнавіднасцей (тыпаў):

1) кніжнаславянскага (царкоўнаславянскага, царкоўна-кніжнага, царкоўна-літаратурнага – паводле іншай тэрміналогіі) на аснове стараславянскай мовы;

2) народна-літаратурнага – на аснове ўзаемадзеяння народнай гаворкі і стараславянскай мовы;

3) дзелавага (справаводнага), найбольш цесна звязанага з жывой усходнеславянскай народнай гаворкай.

Рускі мовазнавец Б.А. Успенскі характарызаваў моўную сітуацыю ў часы Кіеўскай Русі як царкоўнаславянска-старажытнарускую дыгласію. На яго думку, у той час суіснавала кніжная моўная сістэма, звязаная з пісьмовай традыцыяй, і някніжная сістэма, звязаная з паўсядзённым жыццём. Тэорыя дыгласіі, прапанаваная Б.А. Успенскім, крытыкавалася ў працах А.І. Гаршкова і Ф.П. Філіна. Своеасаблівай думкі па гэтай праблеме прытрымліваўся рускі лінгвіст Ф.П. Філін. Ён наогул лічыў, што для Старажытнай Русі была характэрна сітуацыя літаратурнага двухмоўя, якое было прадстаўлена:

1) царкоўнаславянскай літаратурнай мовай (генетычна стараславянскай) з двума тыпамі:

а) уласна царкоўнаславянская мова (мова богаслужэбнай літаратуры, перакладзеная або створаная у Балгарыі і іншых краінах Еўропы, якая чыталася і перапісвалася на Русі);

б) славяна-руская мова (мова арыгінальных твораў, у якіх пераважала царкоўнаславянская моўная стыхія, але ў той ці іншай ступені прысутнічаў і ўсходнеславянскі моўны субстрат);

2) старажытнаруская літаратурная мова таксама з двума тыпамі:

а) мова дзелавой пісьменнасці і прыватнай перапіскі, заснаваная на жывой народнай гаворцы;

б) мова «апавядальнай» літаратуры (творы розных жанраў), усходнеславянская ў сваёй аснове, але з шырокім выкарыстаннем царкоўнаславянскіх моўных сродкаў.

Царкоўнаславянская і старажытнаруская літаратурная мова, на думку Ф.П. Філіна, цесна ўзаемадзейнічалі паміж сабою і маглі выкарыстоўвацца ў залежнасці ад зместу нават у адным і тым жа літаратурна-пісьмовым помніку. Многія сучасныя даследчыкі прытрымліваюцца думкі Ф.П. Філіна.

2. Пытанне пра перыядызацыю гісторыі беларускай літаратурнай мовы (БЛМ) даволі складанае і да канца не вырашанае ў айчынным мовазнаўстве, бо цяжка вылучыць крытэрыі, якія давалі б магчымасць з дастатковай верагоднасцю ўстанавіць пункт пераходу мовы з аднаго стану ў другі.

Пры адсутнасці больш-менш выразных лінгвістычных крытэрыяў пад увагу бяруць знешнія фактары, звязаныя з працэсам развіцця культуры і з гісторыяй грамадства. Трэба адзначыць, што перыядызацыі, агульнапрынятай усімі лінгвістамі, у сучасным мовазнаўстве няма.

Складанасць вырашэння гэтага пытання ў тым, што працэс развіцця мовы – гэта адзіны непадзельны гістарычны працэс, а ў любым гістарычным працэсе няма і не можа быць нейкіх непранікальных межаў. Межы, што раздзяляюць перыяды і этапы ўнутры іх, даволі прыблізныя, а часам і проста фармальныя, бо ў кожным перыядзе ці этапе побач з новымі моўнымі рысамі суіснуюць рысы, характэрныя для папярэдніх эпох.

Зрухі ў літаратурнай мове на працягу стагоддзяў адбываліся паступова, шляхам пераходу колькасных змен у якасныя. У сувязі з гэтым у гісторыі БЛМ большасць даследчыкаў вылучае тры асноўныя храналагічныя зрэзы (перыяды):

I. Агульнаўсходнеславянскі (XI -пачатак XIV стст.) – час, з якога пачынаецца літаратурна-моўная гісторыя ўсходніх славян (рускіх, украінцаў, беларусаў);

II. Старабеларускі (XIV-XVIII стст.) – час фарміравання і развіцця старабеларускай літаратурнай мовы;

III. Новабеларускі (XIX-XXI стст.) – час, на працягу якога складвалася новая, у тым ліку сучасная, беларуская літаратурная мова.

Першы, агульнаўсходнеславянскі (старажытнарускі) перыяд (XI -пачатак XIV ст.) прыпадае на часы існавання ўсходнеславянскай народнасці. Гэты перыяд можна падзяліць на наступныя этапы:

1) XI-XII стст. – час фарміравання і развіцця літаратурнай мовы ўсходніх славян з яе арфаграфічнай сістэмай, пэўнымі стылістычнымі разнавіднасцямі і спецыфічнымі сродкамі літаратурнага выражэння;

2) XIII - пачатак XIV ст. – час, калі літаратурная мова ўсходніх славян перастае быць агульнай для ўсіх усходнеславянскіх земляў і пачынаецца развіццё асобных усходнеславянскіх моў – рускай, украінскай, беларускай, калі шырока развіваецца пісьменнасць на сучасных беларускіх землях.

Другі, старабеларускі перыяд (XIV-XVIII стст.) быў эпохай фарміравання і развіцця беларускай народнасці, а разам з ёй і беларускай мовы, у гісторыі якой назавём наступныя этапы:

1) XIV ст. – для старабеларускай літаратурнай мовы гэтага часу былі характэрны дзве асаблівасці пісьменнасці. З аднаго боку, літаратурная мова, знаходзячыся пад уздзеяннем старажытнарускіх традыцый, яшчэ мала чым адрознівалася ад агульнаўсходнеславянскай мовы. З другога боку, паступова накапліваліся элементы новай якасці – спецыфічныя беларускія асаблівасці (аканне і яканне; дзеканне і цеканне; пераход *л, в* у *у* і інш.). Гэта выяўлялася ў разыходжанні, несупадзенні паміж мовай літаратурных помнікаў, напісаных на тэрыторыі сучаснай Беларусі, і літаратурнай мовай агульнаўсходнеславянскага часу;

2) XV-XVI стст. – час выпрацоўкі і замацавання адметных рыс (нормаў) беларускай літаратурнай мовы ў лексіцы, марфалогіі, сінтаксісе і інш.;

3) XVII ст. – рэзкае пагаршэнне ўмоў развіцця старабеларускай літаратурнай мовы з прычыны далучэння і падпарадкавання ВКЛ Рэчы Паспалітай пасля Люблінскай уніі 1569 г., паступовае выцясненне БЛМ з усіх сфер пісьменнасці і яе канчатковая забарона ў 1696 г.;

4) ХVIII ст. – беларуская мова бытуе выключна ў вусна-гутарковай форме; ад гэтага часу захавалася вельмі малая колькасць літаратурных помнікаў.

Старабеларуская літаратурная мова ўзбагачаецца і ўдасканалюецца толькі за кошт жывых народных гаворак. Гэта пераходны этап да новай беларускай літаратурнай мовы, які традыцыйна разглядаецца ў межах старабеларускага перыяду.

Трэці, новабеларускі перыяд (XIX-XXI стст.) быў часам пераўтварэння беларускай народнасці ў нацыю, часам, калі ішоў працэс складвання сучаснай беларускай літаратурнай мовы на аснове жывых народных гаворак (XIX – пачатак XX ст.) Унутры гэтага перыяду разглядаюцца таксама пэўныя этапы:

1) XIX ст. – 20-я гады XX ст. У пачатку XIX ст. пачынаецца фарміраванне новай беларускай літаратуры, а разам з ёй і новай БЛМ, развівалася без сувязей з традыцыямі старабеларускага пісьменства, на аснове жывых народных гаворак. Пачатак XX ст. актывізаваў развіццё БЛМ. Закон аб свабодзе друку (1905 г.) даў беларускаму народу магчымасць друкаваць творы на роднай мове, хоць поўнай свабоды беларускі кнігадрукар так і не атрымаў. Разам з пад'ёмам і ростам нацыянальнай літаратуры ўзбагачаецца і беларуская літаратурная мова,

яе выяўленчыя магчымасці, папаўняецца слоўнік, афармляюцца літаратурныя нормы;

2) 20-я гады XX ст. – пачатак XXI ст. У 1920 г. годзе беларуская мова атрымала функцыю дзяржаўнай. БЛМ 20-х гадоў узбагачаецца новай тэрміналагічнай лексікай, развіваецца і ўдасканальваецца яе стылістычная сістэма; дзякуючы «Беларускай граматыцы» Б.Тарашкевіча (1918 г.), замацоўваюцца моўныя нормы. Пачынаючы з 50-60-х гадоў БЛМ узбагачаецца новымі сродкамі выразнасці, новай лексікай і фразеалогіяй як за кошт уласных рэсурсаў, так і шляхам запазычвання з іншых моў.

Літаратура

1. Ларин, Б.А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII) / Б.А. Ларин. – М., 1975.
2. Ледяева, С.Д. Очерк по исторической лексикологии русского языка / С.Д. Ледяева. – Кишинев, 1982.
3. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / Рэд. А. Я. Баханькоў, А. І. Жураўскі, М. Р. Суднік. Мінск, 1970. – 337 с.
4. Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў: вучэбны дапаможнік [для студэнтаў і выкладчыкаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў па спецыяльнасці “Мовы народаў СССР”] / У. В. Анічэнка. Гомель: ГДУ, 1978. – 93 с.
5. Слова беларускае. 3 гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі. / Уклад. Т.В. Кузьмянкова і інш. – Мн., 1994.

ГІСТАРЫЧНЫЯ ЗМЕНИ Ў СЕМАНТЫЦЫ СЛОЎ

1. Прычыны семантычных змяненняў.
2. Шляхі змянення семантыкі слова.
3. Пытанне аб знікненні слоў.
4. Папаўненне лексічнага складу беларускай мовы.

1. Новыя значэнні развіваюцца ў выніку розных семантычных змяненняў і зрухаў. Высветленне прычын з'яўлення дадзенага значэння і ўзаемадзеяння слоў адзін з адным слова з'яўляецца адной з асноўных задач семантыкі. Семантычны зрух – гэта змена лексічнага значэння слова. Акрамя семантыкі, семантычнымі зрухамі таксама займаецца этымалогія. Вынікамі семантычных зрухаў з'яўляюцца адрозненні значэння адной і той жа лексемы ў розных гістарычных перыядах развіцця мовы. Напрыклад, наяўнасць у слова «ўборная» значэнняў «пакой у тэатры, дзе актёры рыхтуюцца да выхаду на сцэну» – «пакой, у якой апрацоўваюцца, прыводзяць у парадак свой знешні выгляд» – «месца для спраўлення натуральных патрэб».

Пераносы значэнняў у словах адбываюцца ў адпаведнасці з лінгвістычнымі законамі. Моўны закон – гэта агульная заканамернасць змены значэння, якая выводзіцца з падобных змяненняў значэнняў слоў у адной або розных мовах. Лінгвістычны закон мае пэўныя храналагічныя рамкі, яго адметная рыса – універсальнасць.

Семантычныя пераўтварэнні актыўна праходзяць на сучасным этапе і адлюстроўваюць розныя напрамкі, тыпы і разнавіднасці моўных адзінак. Сярод іх маюць месца простыя, аднакіраваныя і ўнутрана недэталізаваныя пераўтварэнні семантыкі слоў. Аднак акрамя выяўлення самога факту наяўнасці падобных змен неабходна таксама выявіць прычыну пераносу значэння ў кожным з разгляданых выпадкаў. Немалаважна, якія змены ва ўжыванні і змястоўныя зрухі адпавядаюць сістэме мовы, неабходна звяртаць увагу на тое, ці з'яўляюцца тыя ці іншыя пераўтварэнні рэгулярнымі.

Прычыны моўных змяненняў шматстайныя, яны могуць быць выкліканыя як знешнімі, так і ўнутрысістэмнымі фактарамі. Па сваім паходжанні яны падзяляюцца на лінгвістычныя, псіхалагічныя, гістарычныя, сацыякультурныя і культурныя. Усе яны, у сваю чаргу, фарміруюць дзве буйныя групы: экстралінгвістычныя і лінгвістычныя прычыны семантычных зрухаў.

Экстралінгвістычныя прычыны вызначаюцца сацыяльнай прыродай мовы, так як яны звязаны з развіццём чалавечага розуму і адпавядаюць яго патрэбам. Сюды ўваходзяць такія складнікі, як сацыяльныя, гістарычныя, псіхалагічныя прычыны змены значэнняў слоў. Сацыяльныя прычыны заключаюцца ў тым, што слова набывае новае значэнне ў выніку яго

выкарыстання пэўнай сацыяльнай групай, або ў выніку пераходу словы з адной сацыяльнай сферы ў іншую. Гістарычныя прычыны падразумяваюць змены ў жыцці культурна-моўнай супольнасці, у грамадска-эканамічным развіцці і ў матэрыяльнай культуры ў выніку дзейнасці сацыяльных груп. Сюды ўключаюцца моўныя кантакты і міграцыі. Запозычанне лексікі, элементаў граматыкі і фанетыкі з іншых моў таксама аказвае немалы ўплыў на ўсведамленне носбітам сваёй роднай мовы і сэнсу некаторых слоў. Псіхалагічныя прычыны змены значэнняў грунтуюцца на дзеянні асацыяцый па падабенстве, сумежна і кантрасце. Прычыну ўзнікнення ў слове новага сэнсу прапануюць шукаць у экстралінгвістычным імпульсе, у патрэбе даць найменне новаму аб'екту або іншыя адценні думкі, а таксама ў псіхічных уласцівасцях асобы, напрыклад, уяўленні і фантазіі.

Пра лінгвістычныя прычыны семантычных змяненняў вядома значна менш, чым пра экстралінгвістычныя. Працуючы з імі, неабходна пастаянна сачыць за ўзаемадзеяннем і ўзаемазалежнасцю адзінак слоўніка ў мове і маўленні. Такім чынам, развіццё новых значэнняў, а таксама поўнае змяненне лексічнага значэння могуць адбывацца ў выніку ўплыву іншых слоў, па большай частцы сінонімаў, а таксама дзякуючы эліпсісу або ў выніку двухсэнсоўнасці ў пэўных кантэкстах.

Акрамя таго, прычынамі семантычных змяненняў становяцца наступныя фактары: 1) імкненне да эканоміі моўных сродкаў, якое заключаецца ў тым, што моўнікі спрабуюць павысіць эфектыўнасць камунікацыі і перадаць максімум інфармацыі з дапамогай мінімальнага набору сродкаў. Іншай назвай для прынцыпу эканоміі з'яўляецца прынцып найменшага намагання. Згодна з гэтым ім, моўнікі імкнуцца прыкладаць як мага менш намаганняў у працэсе маўлення, канечне, да тых межаў, пакуль гэта не перашкаджае распазнанню маўлення адрасатам. У норме новая, эканомная форма суіснуе са старой і мае шанц замацавацца ў мове, калі прадэманструе ўласную эфектыўнасць; 2) прынцып аналогіі, у адпаведнасці з якім марфалагічныя формы ў ходзе гістарычнага развіцця імкнуцца прыпадобніцца тым элементам парадыгмы, якія найбольш частотныя, або прытрымліваюцца мадэлям словазмянення, уласцівым больш буйным класам слоў.

Мова – люстэрка навакольнага свету і чалавечага свядомасці. У ім адлюстроўваюцца ўсе змены, якія адбываюцца ў грамадстве. Змены ў мове цягнуць за сабой трансфармацыю моўных адзінак і самі складаюцца з іх трансфармацый. Разнавіднасцяў семантычных змяненняў існуе вялікае мноства, кожнае з іх абумоўлена сваім шэрагам прычын і ўмоў. У працэсе камунікацыі спараджаюцца розныя сэнсы, і пасля ўзнікаюць новыя значэння. Кожнае з іх па-свойму своеасабліва, зменліва і часам нават трудноуловимо. Пашырэння, звужэння значэнняў сведчаць аб актыўным жыцці мовы і грамадскай свядомасці, яны абумоўліваюць безупыннае развіццё лексікі і спрыяюць словаўтварэнню.

Развіццё і змяненне семантычнай структуры слова заўсёды з'яўляецца крыніцай якаснага і колькаснага развіцця слоўнікавага складу.

Як было сказана, прычыны семантычнага развіцця слова традыцыйна падзяляюцца на гістарычныя (або экстралінгвістычныя) і лінгвістычныя. Спынімся на іх больш падрабязна.

Да гістарычных прычынмы аднеслі разнастайныя змены ў грамадскім жыцці нацыі, яе культуры, тэхніцы, мастацтве і г.д. З'яўляюцца новыя аб'екты, паняцці, якія павінны быць нейкім чынам названыя. Часам для гэтай мэты ствараюцца новыя словы ці ж выкарыстоўваюцца словы, запазычаныя з іншых моў. Аднак часта для наймення новага аб'екта або паняцця выкарыстоўваецца тое ці іншае слова, якое ўжо прысутнічае ў дадзенай мове. Напрыклад, калі ў Англіі з'явіліся першыя тэкстыльныя фабрыкі, для іх назвы было выкарыстана слова *mill*, якое раней азначала «млын». Падобным чынам з паяўленнем у Англіі чыгунак слова *carriage* (першапачаткова якое мела значэнне «экіпаж») набыло новае значэнне «чыгуначны вагон».

Варта таксама адзначыць тыя выпадкі, калі сам аб'ект у працэсе гістарычнага развіцця змяняецца, ці ж змяняюцца, паглыбляюцца веды чалавека аб дадзеным аб'екце, а слова, што называе аб'ект, захоўваецца ў сваім першапачатковым выглядзе, хоць замацаванае за ім раней значэнне, адпаведна, змяняецца. Прыкладамі такой семантычнай змены могуць служыць словы *ship*, *atom* і інш. Слова *ship* першапачаткова азначала «судна, карабель з ветразямі», затым «параход», «цеплаход»; слова *atom* утварылася ад грэцкага *atomos*, што значыла «непадзельны», аднак наступныя навуковыя адкрыцці цалкам змянілі наша ўяўленне аб дадзеным аб'екце, і зараз замацаванае за ім слова *atom* абазначае зусім іншае навуковае паняцце.

Вельмі важную ролю ў змене семантыкі слова маюць *сацыяльныя фактары*, перш за ўсё, выкарыстанне слоў пэўнымі сацыяльнымі групамі. Кожная сацыяльная серада характарызуецца своеасаблівацю сваіх пазначэнняў, з прычыны чаго слова набывае іншы змест у мове розных сацыяльных, культурных, прафесійных груп. Прыкладам можа служыць слова *ring* «кальцо», «кольца для спуску» (альпінізм), «кальцо кошыку» (баскетбол), «цыркавая арэна», «рынг», «пляцоўка» (для барацьбы) і інш.

Заслугоўваюць увагі і *псіхалагічныя прычыны* семантычных зменаў. Гэта, перш за ўсё, існаванне рознага роду табу, прадыхаваных пачуццём страху і рэлігійнымі вераваннямі (людзі пазбягаюць называць сваімі імёнамі д'ябла, злых духаў, бога і г.д.), пачуццём далікатнасці, калі гаворка ідзе пра непрыемныя тэмы, напрыклад, хваробы, смерць і г.д., імкненнем захоўваць прыстойнасць пры размове пра з'явы, якія адносяцца да сэксуальнай сферы жыцця, пэўных частак і функцый чалавечага арганізма, а таксама рознага роду зменаў ў эмацыйнай ацэнкі прадметаў і з'яў. У сілу названых прычын моўнікі пачынаюць выкарыстоўваць для выражэння

неабходных значэнняў эўфемізмы, г.зн. словы-заменнікі, якія з цягам часу набываюць гэтыя значэнні ў якасці сваіх пастаянных семантычных характарыстык. Такія вытокі новых значэнняў у шматзначнага англійскага назоўніка *hostess*, ужытнага не толькі для абазначэння гаспадыні дома, гаспадыні гасцініцы і г.д., але і для наймення платнай партнёркі ў начным клубе; набор значэнняў слова *head* папоўніўся яшчэ адным значэннем – «наркаман», а словы *model* і *mystery* набылі ў апошнія гады значэнне «жанчына лёгкіх паводзінаў».

Да *лінгвістычных прычын* семантычных змен у слове звычайна адносяць эліпсіс і дыферэнцыяцыю сінонімаў.

Эліпсіс мае месца тады, калі ў словазлучэнні адзін з кампанентаў апускаецца, а другі кампанент прымае на сябе значэнне ўсяго словазлучэння. Напрыклад, назоўнік *sale* ў сучаснай англійскай мове ўжываецца замест словазлучэння *cut-price sale* у значэнні «распродаж па зніжаным цэнам», *daily* – замест *daily newspaper* у значэнні «штодзённая газета» і да т.п.

Дыферэнцыяцыя сінонімаў – гэта паступовае змяненне ў семантыцы слова, тое, што адбываецца ў працэсе яго гістарычнага развіцця пад уплывам іншых слоў, якія маюць першапачаткова тое ж самае значэнне. Падобная канкурэнцыя ў мове часцей за ўсё назіраецца паміж якім-небудзь запазычаным і спрадвечным словам. Напрыклад, у англійскай мове назоўнік *land* у старажытнаанглійскай уключала ў сваю семантычную структуру значэнне «цвёрдая частка паверхні зямлі, суша» і «тэрыторыя, на якой пражывае той ці іншы народ». Пасля таго, як у сярэднеанглійскі перыяд з французскай мовы было запазычана слова *country*, сінанімічнае слову *land*, семантычная структура апошняга змянілася, з яе выпала значэнне «тэрыторыя, на якой пражывае той ці іншы народ», яно замацавалася за запазычаным словам.

2. Слова, як вядома, уяўляе сабой адзінства дзвюх сфер: фанетыкі і семантыкі, што сведчыць аб непарыўнай сувязі формы і значэння слова. Пры гэтым кожнае слова ўнікальнае, але яно не з’яўляецца раз і назаўжды дадзеным, падвяргаючыся на працягу доўгага існавання ў мове па цэлым шэрагу розных прычын і жыццёвых абставінаў зменам і ў гукавым абліччы, і ў семантыцы.

Падчас узнікнення амаль кожнае слова мае матываванасць, унутраную форму – той вобраз, які лёг у аснову назвы: *чарніла* ← раствор для пісьма чорнага колеру. Аднак калі слова ўжо замацавалася ў мове, матываванасць яго семантыкі забываецца або трансфармуецца наступнымі шляхамі:

Дээтымалагізацыя (інтэграцыя, апрошчанне) – змены ў марфемным складзе слова ў ходзе развіцця мовы, у выніку якога раней вытворная і членімая аснова становіцца невытворных; гэтастрата ўнутранай формы,

г. зн. “забыванне” матываванасці слова, сувязі з першасным значэннем, якое аднаўляецца толькі падчас глыбокага этымалагічнага аналізу (*стол* ← ‘стул, крэсла’, *сталіца* ← *стол* (трон); *акно* ← *вока*). (, дээтымалогізацыя). Так, рускае слова *спічка* з пункту гледжання сучаснай мовы невытворнае, але з пункту гледжання гісторыі мовы гэта памяшкарная форма ад спіца (пар. укр. шпічка ‘завостраная палачка’) з суфікам -к -. Лексема *аплявуха* (пар. руск. оплеуха) этымалагічна звязана са словам *пляваць* (г.зн. першапачаткова ‘абраза пляўком’) і ў ёй выдзяляліся прэфікс аб- і суфікс -ух -. Праз працэс апрошчання прайшла досыць вялікая колькасць беларускіх і рускіх слоў: *важны*, *вяльможа*, *вясло*, *вкус*, *дворец*, *позор*, *урода*, *завтрак*, *зодчий*, *мяшок*, *напрыклад*, *нявеста*, *обида*, *окно*, *пакость*, *рубашка*, *сталіца*, *тучный*, *поспехі* і інш.

Пры запазычанні лексічных адзінак часам дээтымалагізацыя адбываецца адначасова з пераасэнсаваннем лексічнага значэння: *вакзал* ← *waxhall* (англ. ‘установа з буфетам і музычным суправаджэннем, каля якой узнікла першая чыгуначная станцыя’); *шантрапа* ← *chanterapas* (франц. ‘не будзе спяваць – пра дзяцей без музычнага слыху’); *пельмень* ← удмурц. пель ‘вуха’, нянь ‘хлеб’.

Народная этымалогія – ажыўленне ўнутранай формы шляхам надання слову адвольнай матывацыі: *мазелін* ‘вазелін’, *гульвар* ‘бульвар’, *мелкаскоп* ‘мікраскоп’, *прыхватызацыя* ‘прыватызацыя’, *гувернянька* ‘гувернантка’, *куркулятар* ‘калькулятар’.

Меліярацыя – паляпшэнне значэння: угалоўнік ‘забойца’ (ад ст.-руск. *головникъ* – ‘забойца’) → ‘чалавек з крымінальнымі схільнасцямі’; *пісе* – англ. ‘прыгожы, мілы’ ← *nescuis* (лац. ‘невук, неадукаваны’).

Пеярацыя – пагаршэнне значэння: *сарай* – перс. ‘палац’ → руск. ‘хлеў’; *ідыёт* – грэч. ‘чалавек, які жыве прыватным жыццём, не ўваходзіць у грамадскія справы’ → невук → вышэйшая ступень крэатынізму.

Катахрэза – “забыванне” ўнутранай формы, ужыванне слова не ў адпаведнасці з яго этымалагічным значэннем: *зялёнае чарніла* (чарніла ← чорны), *страляць з кулямёта* (страляць ← страла), *чырвоная бялізна* (бялізна ← белы), *пластыкавая шклянка* (шклянка ← шклянны), *касмичнае смецце* (смецце ← *змеценае венікам*).

Разглядаючы семантычную эвалюцыю з пункту гледжання аб’ёму паняцця, выяўленага словам, кажуць пра звужэнне і пашырэнне значэння.

Пашырэнне значэння – перанос значэння з адзінкавай з’явы на аднатыпныя з’явы: англ. слова *bird* раней мела значэнне ‘птушаня’, зараз жа мае значэнне ‘любая птушка’; XEROX спачатку абазначала назву паліграфічнай арганізацыі, якая вынайшла і першай пачала выкарыстоўваць капіравальную ўстаноўку, зараз жа – любая капіравальная ўстаноўка; LINOLEUM першапачаткова абазначала назву фірмы, якая вырабляла пакрыццё на падлогу, зараз жа – увогуле пэўнага тыпу пакрыццё для падлогі.

Прыклад пашырэння значэння – гісторыя слова *палец*, першапачаткова ‘вялікі палец’ (гэта значэнне захавана ў шэрагу сучасных славянскіх моў); у рускай мове (таксама ва ўкраінскім, беларускай і польскай) значэнне пашырылася, і слова стала пазначаць любы з пальцаў на руках і нават на нагах.

Звужэнне значэння – працэс, адваротны пашырэнню значэння: *пiва* раней абазначала любы напой (← піць), зараз жа – слабаалкагольны пеністы напой з соладу і хмелю; *квас* – раней любы кіслы прадукт, зараз жа – кіслы напой, прыгатаваны пэўным чынам з хлеба і соладу; *drink* (англ. ‘напой’) → *дрынк* ‘алкагольны напой’ у маладзёжным слэнгу.

Прыкладам звужэння значэння службыць гісторыя слова *порах* у рускай мове. Першапачатковае значэнне – не ‘выбуховае рэчыва’, а наогул ‘рэчыва, якое складаецца з дробных часціц, пыл’ (пар. значэнне паралельнага, царкоўнаславянскай па паходжанні, *прах*, а таксама вытворных *порошок*, *запорошить*, *пороша*; у роднасных славянскіх мовах значэнне ‘пыл’ захавана, напрыклад, ва ўкр. *порах* і інш., як і ў некаторых рускіх гаворках).

3. У якасці асобнага працэсу вылучаюць змяненне значэння лексічных адзінак мовы. Па сутнасці, тут спалучаюцца два працэсы: а) з’яўленне новага і б) адміранне старога значэння.

Знікненне з мовы слоў і асобных іх значэнняў ўяўляе сабой складаную з’яву, што адбываецца павольна і не адразу, можа прыводзіць да выпадзення слова з лексікі мовы наогул. Словы сыходзяць з ужытку па розных прычынах. Сыходзяць з ужытку словы, якія служылі назвай зніклых прадметаў, з’яў, бо ў гэтых словах больш няма патрэбы, імі няма чаго называць. Магчымыя і іншыя выпадкі, калі страты прадметаў, з’яў рэчаіснасці не адбылося, яны засталіся ранейшымі, але адбылася змена іх назваў.

Некаторыя словы зніклі цалкам, іх не ведае ніхто, акрамя спецыялістаў, якія вывучаюць мінулае мовы. Так, напрыклад, цалкам зніклі ў рускай мове словы *стрый* – дзядзька па бацьку, *резана* – дробная грашовая адзінка ў старажытнай Русі, *рамо* – плячо, *сквара* – агонь, *полымя*, *торонь* – набег і да т. п., якія ўжываліся ў помніках XII–XIV стагоддзяў. Некаторыя словы, зніклыя з літаратурнай мовы, захаваліся ў гаворках: *обилье* – жыта на корані, *рало* – плуг, *стая* – памяшканне для жывёлы, *дребь* – непраходнае месца – у паўночных рускіх гаворках.

Для мовы найбольш важнай з’яўляецца іншая група слоў. Цікавыя тыя словы, якія захаваліся ў мове, але ўсведамляюцца як старыя, састарэлыя і ўжываюцца толькі ў асаблівых выпадках, напрыклад, калі гаворка ідзе пра мінулае ці калі хочуць надаць прамове асабліва ўрачысты характар. Прычыны «састарэласці» слоў могуць быць рознымі. Часцей за ўсё стареюць словы ў сувязі са стратай нейкіх прадметаў, з’яў.

Так, у многіх еўрапейскіх мовах састарэлымі апынуліся назвы старога ўзбраення: *алебарда, мушкет, кальчуга, забрала, дзіда, пішчаль*; прадметы хатняга ўжытку і адзення: *клавікорды* (англійскае *harpsi-chard*, нямецкае *Clavichord* – музычны інструмент тыпу раяля), *епанча, ферязь* – назвы касцюмаў. Такія словы называюцца гістарызмамі.

Ад гістарызмаў варта адрозніваць архаізмы. У дадзеным выпадку не адбываецца страты прадмета, паняцця, а толькі змяняецца слова для яго. Такімі архаізмамі ў рускай мове з’яўляюцца: *мовніца* (лазня), *петел* (певень), *лик* (асоба), *торг* (кірмаш), *вельми* (очень), *пиит* (паэт), *сполох* (трывога) і да т. п.; у англійскай: *billow* – *хваля* (цяпер *wawe*), *slay* – забіваць (цяпер *kill*), *steed* – конь (цяпер *horse*); у нямецкай: *Muhme* – цётка (цяпер *Tante*), *Base* – стрыечная сястра (цяпер *Kusine*).

Прычыны з’яўлення гістарызмаў ляжаць па-за мовай, у зменах самога жыцця народаў; архаізмы выкліканыя прычынамі моўнымі, звязанымі з самім ладам мовы. У некаторых выпадках архаізацыя слова выклікаецца імкненнем замяніць чужое слова сваім, адсюль пераход у архаізмы слоў *баталія* (бітва), *вікторыя* (перамога) у рускай, але побач магчымая і зваротная замена свайго слова чужым (*кухня* замест *руск. поварня*). Часам страта слова выклікана стратай сувязі яго з роднаснымі словамі і забыццём значэння кораня. Так, старажытнарускае слова *мовніца* (лазня) страціла сувязь з дзеясловам *мыць* і роднаснымі словамі, і яно забылася. У большасці выпадкаў прычына пераходу слоў у разрад архаізмаў застаюцца нявысветленымі.

Так, у рускай мове слова *подлы* яшчэ ў XVIII ст. значыла ‘простанародны, нерадавіты, які належыць да найнізкага саслоўя’ (г. зн. не да дваранства або духавенства). Паколькі ідэалогія пануючых класаў звязвала з уяўленнем аб «простым народзе» і ўяўленне аб нізкіх маральных якасцях, слова *подлы* набыло адмоўныя канатацыі, якія паступова перараслі ў значэнне ‘ганебны, маральна нізкі’. Старое значэнне паступова забывалася і ператварылася ў гістарызм.

Таксама развіццё значэння слова *мешчанін*. Першапачаткова яно значыла ‘гараджанін, жыхар горада’, з другой паловы XVIII ст. стала афіцыйным абазначэннем аднаго з саслоўяў царскай Расіі. У канцы XIX ст. з’яўляецца новае значэнне ‘чалавек з дробнымі, абмежаванымі інтарэсамі і вузкім кругаглядам’. Для сучаснай мовы менавіта гэта значэнне з’яўляецца асноўным, зыходнае ж значэнне стала гістарызмам. У нямецкай мове падобнае развіццё перажыло слова *Burger* ‘гараджанін’ → ‘чалавек з абмежаваным кругаглядам, з дробнабуржуазнай ідэалогіяй’.

Прыклад некалькі іншага роду – гісторыя слова *гара* ў балгарскай мове. Першапачаткова яно мела тое ж значэнне, што і бел. *гара*. Сляды гэтага стану захаваліся ў вытворных словах (горе ‘ўверсе, уверх’, горен ‘верхні’ і інш.). Але само слова *гара* мае ў сучаснай балгарскай мове значэнне ‘лес’. Новае значэнне ўзнікла, як і ў іншых разгледжаных вышэй

прыкладах, у выніку метаніміі і сінекдахі: лясы на Балканскім паўвостраве ў багата растуць па схілах гор і ў горных цяснінах: менавіта ў такіх месцах, дрэнна прыстасаваных для земляробства, яны і менш высякаліся.

Падобнае развіццё назіраецца ў ісп. *monte* з той розніцай, што першапачатковае значэнне ‘гара’ (пар. *mons* ‘гара’, Р. скл. *montis*) працягвае суіснаваць тут з новым. Тыя ж два значэння мае цяпер і сербскахарв. *гара*. Можна паказаць і зваротны працэс: ням. *Wald* ‘лес’ у складзе некаторых спалучэнняў і складаных слоў выкарыстоўваецца як абазначэнне горных ланцугоў (напрыклад, *Thuringer Wald, Schwarzwald*).

Прыкладзём цяпер прыклады метафарычных пераносаў. Сярод пераносных значэнняў слова *галава* ёсць метафарычнае значэнне ‘галоўная асоба’, ‘начальнік’ (пар.са змяненнем граматычнага роду –*гарадскі галава*). Падобным было становішча з лац. *caput* ‘галава’; яно таксама магло значыць і ‘начальнік, ваяка’. У французскай мове лацінскае *caput*, пераўтворанае ў выніку заканамернага фанетычнага развіцця ў *chef/sal/*, не захавала першапачатковага прамого значэння і значыць цяпер толькі ‘начальнік, старэйшы’ (адкуль і наша запазычанае *шэф*).

Рускае слова *глаз* першапачаткова значыла ‘шар’ ці ‘круглы, гладкі камень’ (пар. польск. *glaz* ‘камень’). Затым гэтая назва была перанесена на орган зроку, а старое значэнне было цалкам згублена.

4. Развіццё грамадскіх адносін, эканамічнага ладу, навукі і тэхнікі, духоўнай культуры пастаянна падахвочвае да папаўнення лексікону мовы. Новыя адзінкі лексікону (неалагізмы) могуць:

- узнікаць з наяўных каранёў і асноў з выкарыстаннем наяўных дэрывацыйных мадэляў як словы вытворныя і складаныя розных тыпаў;
- узнікаць у сілу частковага або поўнага пераасэнсавання кампанентаў словазлучэнняў як фраземы і ідыёмы;
- пазычацца літаратурнай мовай з тэрытарыяльных і сацыяльных дыялектаў, а тым ці іншым дыялектам – з літаратурнай мовы ці з іншага дыялекту;
- пазычацца з іншых моў у выніку міжэтнічных і міжкультурных кантактаў або жа змешвання моў.

Папаўненне лексічнага складу беларускай мовы на розных этапах развіцця магло адбывацца рознымі шляхамі.

Лексіка-семантычны тып утварэння новых слоў

Лексіка-семантычны тып утварэння новых слоў – гэта ўтварэнне новых слоў шляхам пераасэнсавання лексічных значэнняў раней вядомых слоў. У выніку пераасэнсавання асобных значэнні слова страчваюць сувязь паміж сабой, ад чаго адно слова расшчапляецца на два ці некалькі слоў-амонімаў: *апалонік* ‘земнаводная жывёліна’ *іапалонік* ‘вялікая лыжка для налівання стравы’; *рацыя* ‘прыёмна-перадatchны апарат’ *ірацыя* ‘разумная

падстава, слушнасьць»; *даміно* 'маскарадны касцюм у выглядзе шырокага плашча з рукавамі капюшонам, а таксама чалавек, адзеты ў такі касцюм' *ідаміно* 'гульня ў 28 касцяных (ці з іншага матэрыялу) пласцінак, на верхнім баку якіх зроблены вочкі, а таксама набор пласцінак для гэтай гульні'; *лата* 'кавалак тканіны, скуры, якім залатана дзірка на адзенні, абутку і пад.' *ілата* 'абчасаная жэрдка, якая кладзецца ўпоперак крокваў пры крышці страхі'; *кар'ер* 'самы хуткі бег каня' *ікар'ер* 'месца адкрытай здабычы карысных выкапняў, а таксама месца, дзе капаюць гліну, пясок'; *корт* 'баваўняная тканіна, звычайна цёмнага колеру, для рабочага і спартыўнага адзення' *ікорт* 'пляцоўка для гульні ў тэніс'. Як бачна з прыкладаў, пры такім утварэнні слоў новыя словы паводле гукавога складу не ўзнікаюць, паміж значэннямі такіх слоў не адчуваецца ў сучаснай беларускай мове семантычнай сувязі.

Інтэрнацыяналізацыя, нацыяналізацыя і стварэнне наватвораў

Намінатывая сістэма беларускай мовы захоўвае сваю здольнасць да намінацыі самых разнастайных з'яў рэчаіснасці, апэратывна рэагуе на ўсе змены ў жыцці грамадства. Гэта праяўляецца ў інтэнсіўным развіцці слоўнікавага складу беларускай мовы. З аднаго боку, яна валодае развітай сістэмай словаўтваральных спосабаў і сродкаў для ўтварэння новых лексічных адзінак. З другога боку, беларуская мова адкрыта для іншамовных запазычанняў і валодае шырокімі адаптацыйнымі магчымасцямі, што забяспечвае свабоднае і натуральнае ўваходжанне іншамовных адзінак у лексічную і словаўтваральную сістэмы. Таму развіццё слоўнікавага складу беларускай мовы ў бліжэйшым будучым будзе праходзіць, як уяўляецца, у рэчышчы дзвюх асноўных тэндэнцый, што вызначаюць сучаснае развіццё большасці славянскіх моў: тэндэцыяй да інтэрнацыяналізацыі і тэндэнцыяй да нацыяналізацыі.

З першай тэндэнцыяй звязана папаўненне слоўнікавага складу беларускай мовы іншамовнымі словамі, якія называюць актуальныя з'явы рэчаіснасці, а таксама ўтварэнне на іх базе новых лексічных адзінак з дапамогай уласных і запазычаных словаўтваральных сродкаў. Напрыклад, *маркетынг* – *маркетынгавы*; *дылер* – *дылерскі*; *спонсар* – *спонсарскі*, *спонсарства*; *інаўгурацыя* – *інаўгурацыйны*; *камп'ютар* – *камп'ютарны*, *камп'ютарышчык*, *камп'ютарышчыца*, *камп'ютарызаваць*, *камп'ютарызацыя*; *лобі* – *лабіраваць*, *лабіраванне* і інш. Працэсы, што адбываюцца ў рэчышчы названай тэндэнцыі маюць характар руху звонку ўнутр сістэмы (запазычванне і пашырэнне ва ўжыванні іншамовных лексічных адзінак тыпу *дылер*, *кілер*, *маркетынг*, *рэйтынг*, *холдынг*) з адначасовым расшырэннем унутры сістэмы (утварэнне на базе іншамовных запазычанняў новых лексічных адзінак: *дылерскі*, *маркетынгавы*, *холдынгавы*).

Тэндэнцыя да нацыяналізацыі (ці маніфестацыі спецыфічных моўных рыс) звязана, як адзначалася вышэй, з пурыстычнымі падыходамі і

накіравана ў асноўным на рэвізію існуючых моўных сродкаў. Пры гэтым галоўным крытэрыем адбору з’яўляецца ступень падабенства ці адрознення ад адпаведных адзінак рускай мовы. Змены ў слоўнікавым складзе мовы ў межах названай тэндэнцыі абумоўлены складанымі працэсамі ўнутрысістэмнага перамяшчэння. З аднаго боку, гэта рух ад перыферыі да цэнтра: вяртанне ў актыўны ўжытак устарэлай і рэгіянальнай лексікі (напрыклад, *мытня, мытны, мытнік; аповед, выступ, наступ, мысляр, лётнік, рэзервіста, амбасадар, міліцыянт, спартовы, вечаровы, нармалёвы* і інш. замест *таможня, таможанны, таможнік; апавяданне, выступленне, наступленне, мысліцель, лётчык, рэзервіст, пасол, міліцыянер, спартыўны, вячэрні, нармальны*). З другога боку, паколькі актуалізацыя прыведзеных лексічных адзінак не звязана з неабходнасцю называння новых з’яў рэчаіснасці, а толькі з імкненнем замяніць тыя адзінкі, што да нядаўняга часу актыўна функцыянавалі ў мове, паралельна назіраецца рух ад цэнтра да перыферыі (вывад з актыўнага ўжытку лексем тыпу *мысліцель, радавы, выстаўка, тыраж, экзэмпляр* і інш.). Больш таго, перамяшчэнне ад цэнтра да перыферыі мае тэндэнцыю выхаду нават за межы сістэмы нацыянальнай мовы наогул. Напрыклад, фармулёўкі тыпу «гэта не характэрна для беларускай мовы» фактычна азначаюць, што тая ці іншая лексічная адзінка выводзіцца не толькі за межы літаратурнай нормы, але і наогул за межы беларускай мовы. Ілюстрацыяй тут могуць паслужыць словы тыпу *суфіксальны, прэфіксальны, выступаючы, нармальны, радавы, мысліцель*, замест якіх прапануюцца *суфіксавы, прэфіксавы, нармалёвы, шараговец, мысляр*. З тэндэнцыяй да нацыяналізацыі звязаны таксама працэс унутрымоўнага развіцця, які ілюструецца ўтварэннем новых матываваных адзінак з дапамогай разнастайных словаўтваральных сродкаў: *шараговец, бубнач, бальшыня, лецішча, наступант*.

Агульнапрызнана, што індывідуальны стыль пісьменніка грунтуецца на агульнамоўным матэрыяле, але адбор моўных сродкаў, іх склад, прыёмы абазначэння прадметаў і паняццяў адметныя ў кожнага пісьменніка, праз што і выяўляюцца асаблівасці светаўспрымання, грамадзянская пазіцыя, талент аўтара. Аказіяналізмы (лац. *Accosionalis* – “выпадковы”) – з’явы маўлення, якія не адпавядаюць агульнапрынятаму ўжыванню, ствараюцца паэтамі і празаікамі, публіцыстамі, а таму называюцца інакш аўтарскімі, індывідуальна-стылістычнымі неалагізмамі, або аўтарскімі наватворамі.

Вялікім майстрам наватвораў быў Янка Купала. Ён уводзіў у паэтычную мову рэдкія, у тым ліку і дыялектныя, словы і ствараў новыя (*скурганіць, нязгледны, крыліца, вечнабыт, праяснасьць, мазольнік, небазор, харашыць, прагледзіста, чужынішчына, прасветач*).

Наватворы сустракаюцца ў Якуба Коласа (*гучнабежны, неабнімны*), П. Труса (*веснаплынь, бурлівіць, ірдзень-агні*), Уладзіміра Хадыкі

(буравей), Язэпа Пушчы (сонцаквет), Пімена Панчанкі (словапад, аўтатабун, арахоўна, грыбна), Аркадзя Куляшова (земляўздрыг, нехацімец), М. Лужаніна (бензапой), А. Зарыцкага (высінь, парыўчы, лючэй, балючэй), С. Законнікава (аэрафея), В. Коўтун (зяюліца), А. Каско (раскішэніца), іншых паэтаў, найбольш часта — у Максіма Танка (небасяжны, адумыславаты, блакітнець, вершаруб, развясніца, умаіць, маланкагромны, створца), Васіля Зуёнка (прыпірышча, напяхцерыць, увішніца, лядня, прэстар, надозімкам), Ніны Мацяш (шчасцятворны, адважнік, адтаемніць, упалыванак, салодкагорлы, мэтаносна, выхварыць, панянькаваць, звішняявелы).

Асобныя аўтарскія наватворы становяцца агульнаўжывальнымі і ўваходзяць у нацыянальную літаратурную мову. Слова *адлюстроўваць* — неалагізм Уладзіміра Дубоўкі — з 20-х гадоў XX ст. пачало шырока ўжывацца ў беларускай літаратурнай мове, замяніўшы няўдалыя словы-калькі *адбываць, атражаць, адвобржваць*. Дзякуючы Уладзіміру Дубоўку ў літаратурную мову ўвайшлі і некаторыя іншыя словы: *мілагучнасць, мэтазгодна, цемрашал* і інш.

Аднак відавочна, што ніхто з сучасных беларускіх паэтаў не можа паспаборнічаць у майстэрстве словаўтварэння і частаце выкарыстання наватвораў Рыгорам Барадуліным; іх у яго, як і ў Янкі Купалы, — дзясяткі: *нашчыць, надзеіць, травець, славяніца, нявесціца, нарачонка, узімелы, авіябальшак, жабяняты, купаляняты, імглатэрапія, першаснег, крэслацёр, змарнатравіць, мройнавокі, шалёнагубы, упрыхруску, ведзьмаваць, суравейна, самнасамна* і г. д.

Літаратура

1. Баханькоў, А. Я. Семантычнае асваенне беларускай мовай іншамоўнай лексікі / А. Я. Баханькоў // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. — 1980. — № 2. — С. 111–120.
2. Виноградов, В.В. История слов / В.В. Виноградов. — М., 1994.
3. Вопросы исторической лексикологии. — М., 1974.
4. Жуковская, Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников / Л. П. Жуковская. — М., 1976.
5. Слова беларускае. 3 гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі. / Уклад. Т.В. Кузьмянкова і інш. — Мн., 1994.

ГІСТОРЫЯ ЎЗНІКНЕННЯ І ПАХОДЖАННЯ ЛЕКСІКІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Лексічная сістэма сучаснай беларускай літаратурнай мовы ахоплівае сотні тысяч слоў, якія адрозніваюцца паміж сабою як па часе ўзнікнення, так і па паходжанні. Фарміраванне яе, як і самой беларускай мовы, непарыўна звязана з гісторыяй народа.

Уласная гісторыя беларускай мовы пачынаецца з XIII стагоддзя, калі старажытнаруская дзяржава Кіеўская Русь канчаткова распалася на асобныя землі і княствы, а на месцы былой старажытнарускай (агульнаўсходнеславянскай) народнасці пачынаюць фарміравацца тры асноўныя ўсходнеславянскія народнасці – руская, беларуская, украінская. Адначасова з фарміраваннем і развіццём гэтых народнасцей адбывалася фарміраванне і развіццё іх моў.

Старабеларуская, як і іншыя ўсходнеславянскія мовы, унаследавала са старарускай мовы асноўны слоўнікавы фонд, што сфарміраваўся яшчэ ў часы індаеўрапейскага, агульнаславянскага, агульнаўсходнеславянскага моўнага адзінства. Гэты фонд з’явіўся асновай, базай для фарміравання лексічнай сістэмы беларускай мовы пры выхадзе яе на самастойны шлях развіцця.

Словы сучаснай беларускай мовы вельмі розныя паводле часу ўзнікнення і паходжання.

Слоўнікавы склад сучаснай беларускай мовы фарміраваўся на працягу многіх стагоддзяў. Адны словы дайшлі да нас з часу агульнаславянскага адзінства, другія належаць да агульнаўсходнеславянскага перыяду, трэція ўзніклі ў эпоху фарміравання мовы беларускай народнасці інацыі. Ёсць у нашай лексіцы словы, запазычаныя з іншых моў. Паводле крыніц характару паходжання беларуская лекіка падзяляецца на дзве групы:

1. Спрадвечна беларуская лексіка.
2. Запазычаная лексіка.

Спрадвечна беларускія словы – асноўны пласт лексікі беларускай мовы. Яны ўваходзілі ў першапачатковы слоўнікавы састаў і ўтварыліся на аснове ўласнабеларускага лексічнага матэрыялу рознымі спосабамі. Па часе фарміравання ў спрадвечна беларускай лексіцы выдзяляюць тры асноўныя пласты:

- а) агульнаславянскі (праславянскі) (да VI ст. н.э.);
- б) усходнеславянскі (VI-XIII стст.);
- в) уласна беларускі (з XIV па цяперашні час).

Калі разглядаць беларускую лексіку па часе ўзнікнення, то ўнутры яе (умоўна) можна вылучыць тры асноўныя гістарычныя пласты:

1) *спрадвечная лексіка*– самы стары лексічны фонд, атрыманы праз старжытнарускую мову з папярэдніх эпох:

а) *індаеўрапейскі пласт лексікі* (індаеўрапеізмы), які сфарміраваўся ў глыбокай старажытнасці (да IV тысячагоддзя да нашай эры): *брат, вода, есці, век, чуць* і інш.

б) *агульнаславянскі* (праславянскі) *пласт лексікі* (III тыс. да н. э. – VI ст. н.э.): *бор, біць, птах, сэрца* і інш.

в) *старажытнарускі*(агульнаўсходнеславянскі)*пласт лексікі* (VIII – XIV стст.): *бацька, кошка, гуляць, адзінаццаць, сягоння, харошы* і інш.

2) *лексіка перыяду беларускай народнасці (XIV – XVIII стст.);*

3) *лексіка перыяду беларускай нацыі (XIX – XX стст.).*

Пры характарыстыцы лексікі з пункту гледжання яе паходжання ў кожным з пералічаных вышэй пластоў побач з лексемамі, якія ўзніклі ў выніку арыгінальнага словаўтварэння, выяўляюцца словы *іншамоўнага паходжання*. У залежнасці ад часу і крыніцы запозычвання іншамоўныя словы прайшлі розную ступень адаптацыі ў беларускай мове. Адны з іх былі поўнаасвоены і сёння ўжо не ўспрымаюцца як іншамоўныя: *каляндар* (лац.), *сяржант* (фр.), *зброя* (пол.). Другія ж у той ці іншай ступені яшчэ захоўваюць прыкметы мовы-крыніцы: *штык, штаты*(ням.), *акварыум, сімпозіум* (лац.).

Літаратура

1. Анічэнка, У.В. Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў: вучэбны дапаможнік / У. В. Анічэнка. Гомель: ГДУ, 1978. – 93 с.
2. Виноградов, В.В. История слов / В.В. Виноградов. – М., 1994.
3. Вопросы исторической лексикологии. – М., 1974.
4. Жуковская, Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников / Л. П. Жуковская. – М., 1976.
5. Слова беларускае. 3 гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі. / Уклад. Т.В. Кузьмянкова і інш. – Мн., 1994.
6. Струкава, С.М. Лексіка беларускай мовы: гісторыя і сучаснасць / С.М. Струкава. – Мн., 2008.

ЛЕКСІКА ІНДАЕЎРАПЕЙСКАГА І БАЛТА-СЛАВЯНСКАГА ПАХОДЖАННЯ

- 1.Пытанне пра балта-славянскае моўнае адзінства.
2. Асноўныя лексіка-семантычныя групы лексікі індаеўрапейскага і балта-славянскага перыядаў.

1. Само сабой зразумела, што масавы і неаднаразовы прыліў славянаў на тэрыторыю балтаў не мог не прывесці да своеасаблівай этнічнай рэвалюцыі. Менавіта з часу прыходу славянаў на тэрыторыю Беларусі і пачатку іх сумеснага жыцця з балтамі і пачынаецца самазараджэнне беларускага народа і яго самаразвіццё.

У сучаснай гістарычнай навуцы дамінуе думка, што ўзаемаадносіны славянаў з карэннымі насельнікамі былі ў асноўным “мірныя”. Але адначасова чуюцца галасы пакончыць з саладжавай ідэалізацыяй працэсу славянскай каланізацыі балцкіх і фіна-угорскіх земляў, які нібыта працякаў у выглядзе павольнай мірнай інфільтрацыі славянаў на пустуючыя ўчасткі ўладанняў сваіх суседзяў. Славяне, гавораць гэтыя даследчыкі, нічым не адрозніваліся ад іншых народаў, якія шляхам заваяванняў пашыралі сваю тэрыторыю. І гэта не беспадстаўна. Устаноўлена, што на рубяжы VII-VIII стст. большасць умацаванняў балцкага насельніцтва банцараўска-тушэлінскай культуры загінула ў выніку пажараў. Гэта вельмі красамоўны факт, і ён, бяспрэчна, звязаны з гвалтоўнымі дзеяннямі. У археалагаў няма адзінай думкі наконт існавання ваенна-палітычнай арганізацыі балтаў. Адны з іх адмаўляюць яе, другія сцвярджаюць, што яна існавала на ўзроўні саюзу плямёнаў і магла захоўваць бяспеку асобных абшчынаў. Супраціўленне балтаў новым прышэльцам, відаць, і прывяло да гібелі балцкіх умацаванняў.

Тое, што балцкае насельніцтва ў асноўным працягвала жыць на старых месцах, таксама не можа быць сведчаннем мірных адносін яго да славянаў. Як мы ўжо ўпэўніліся, славяне ішлі з розных бакоў, асабліва з поўдня, паўднёвага захаду і захаду, і балтам, па сутнасці, не было куды ўцякаць. Хоць, вядома, нельга і поўнасьцю адмаўляць перамяшчэнне іх у паасобных месцах. Магчыма, што ў Волга-Окскае міжрэчча балты праніклі ў выніку славянскага націску з поўдня і захаду. Толькі пасля ўжо, калі было зламана супраціўленне балтаў і калі яны былі з усіх бакоў акружаны славянамі, маглі ўстанавіцца больш-менш мірныя адносіны паміж прышэльцамі і мясцовымі жыхарамі.

Дарэчы тут будзе заўважыць, што спробы шэрагу даследчыкаў устанавіць пэўныя скразныя межы паміж балцкім і славянскім насельніцтвам у той ці іншы час з’яўляюцца марнымі, бо як славяне, так і балты былі размешчаны адны каля адных астравамі. І наогул нельга

ўяўляць славянскую асіміляцыю балтаў прасталінейным працэсам. У літаратуры зусім слушна ўказвалася, што «асімілёўвалі не толькі славяне балтаў, але і ў шэрагу выпадкаў славяне былі асіміляваны балтамі». Толькі ў канчатковым выніку перамагла славянская стыхія.

Славянска-балцкае сумеснае жыццё мела надзвычай важныя гістарычныя вынікі. Як сведчыць археалогія, істотнай розніцы ва ўзроўні сацыяльна-эканамічнага развіцця славянаў і балтаў не было. Як у адных, так і ў другіх земляробства і жывёлагадоўля з'яўляліся галоўнымі заняткамі, як адны, так і другія ўступалі ў стадыю разлажэння родавага ладу. Усё гэта, вядома, не магло не садзейнічаць арганічнаму зрашчэнню славянскага і балцкага насельніцтва ў адзіны сацыяльна-эканамічны комплекс.

Немалаважнае значэнне ў паскарэнні гэтага працэсу мела і аднолькавасць рэлігійных вераванняў. Як славяне, так і балты былі язычнікамі. Не выключана, што славяне, апынуўшыся сярод балтаў, маглі аказацца пад моцным уплывам язычніцтва абарыгенаў і шмат чаго запазычыць у іх. Аднолькавая рэлігія спрыяла і этнічнаму збліжэнню славянаў з балтамі.

Факты паказваюць, што ніяк нельга зменшваць ролі балцкага субстрату ва ўтварэнні беларускага народа. На нашу думку, бессэнсоўна падзяляць усходнеславянскія плямёны ў час іх рассялення на велікарускія, украінскія і беларускія, як гэта ў свой час рабілі А. А. Шахматаў і А. А. Спіцын. Так, напрыклад, яны да велікарускіх плямёнаў побач з наўгародцамі-славенамі адносілі ўсіх крывічоў, а да беларускіх (Шахматаў) — дрыгавічоў, радзімічаў і вяцічаў, Спіцын — радзімічаў і вяцічаў. Аднак гэта схема супярэчыла сапраўднасці, і Спіцын заўважыў, што там, дзе археолагі выявілі пашырэнне крывіцкіх (полацкіх і смаленскіх) курганоў XI ст., у сучасны момант жывуць не веліка-русы, а беларусы. І ён у роспачы адзначыў, што не бачыць выхаду з гэтай дылемы. І ўсё ж выхад трэба шукаць. Справа ў тым, што славянскія плямёны сталі велікарускімі, украінскімі і беларускімі не да перасялення ва Усходнюю Еўропу, а пасля яго і ў залежнасці ад таго, на якой тэрыторыі яны пасяліліся і з якім карэнным насельніцтвам уступілі ў сумеснае жыццё. Вяцічы, як і радзімічы, з якімі яны былі, відаць, вельмі блізкія, маглі стаць беларускім племенем, калі б яны таксама пасяліліся на балцкай тэрыторыі. Аднак гэтага не адбылося, яны аселі на ўгра-фінскім субстраце і таму ўвайшлі ў склад велікарусаў. У свой час П. Галубоўскі (ён быў першы, хто звярнуў увагу на значэнне балтаў ва ўтварэнні беларускага народа і мовы) выдатна праілюстраваў значэнне субстрату на лёсе крывічоў. Тая частка іх, якая пасялілася ў верхнім Паволжы, не ўвайшла ў склад беларусаў і гаворыць на велікарускай мове. Прычына таму — гэтыя крывічы, у адрозненне ад сваіх заходніх супляменнікаў, аселі не на балцкай

тэрыторыі, а на фіна-ўгорскай і таму сталі не беларусамі, а велікарусамі. Іншы субстрат – іншы народ.

На значэнне балтаў у фармаванні беларусаў указвалі ў сваіх працах А. Качубінскі, А. Пагодзін, К. Буга, М. Фасмер. Зараз гэтае пытанне ў цэлым вырашана, яно пацверджана археалагічнымі, тапанімічнымі, этнаграфічнымі, антрапалагічнымі і лінгвістычнымі матэрыяламі, знайшло сваё найбольш поўнае выяўленне ў кнізе В. Сядова «Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья». З шматлікіх змешчаных у ёй прыкладаў прывядзём адзін характэрны факт. Даследчык паказаў, як дрыгавічы, прасоўваючыся на поўнач, у глыбіню балцкай тэрыторыі, і асімілюючы балцкае насельніцтва, у той жа час самі засвойвалі паасобныя яго асаблівасці, пра што сведчаць іх пахаванні з усходняй арыентацыяй ці наяўнасць зольна-вугальнай праслойкі ў іх курганах. Але, падкрэсліваючы значэнне балцкага элемента ў фармаванні беларусаў, мы адначасова не павінны і пераацэньваць яго, бо беларусы хутчэй за ўсё з'яўляюцца не збалтызаванымі славянамі, а аславяненымі балтамі. У гэтых адносінах асабліва каштоўныя сведчанні антрапалогіі, якія паказваюць, што роля балцкага субстрату ў этнагенезе беларусаў меншая, чым, напрыклад, уграфінаў у этнагенезе велікарусаў. Здзіўляе таксама і малая колькасць балтыйскіх запазычанняў у беларускай мове, хоць, на першы погляд, іх павінна б быць значна болей, асабліва ўлічваючы вялікую колькасць балцкіх гідронімаў у Беларусі. І гэта не дзіўна. Як мы ўжо бачылі, Беларусь у сілу яе геаграфічнага становішча была месцам, дзе асабліва канцэнтравалася славянскі элемент, і таму ён мог значна пераважаць і перамагаць балцкі. Нельга забывацца і пра слабую заселенасць паасобных месц у балцкую эпоху. Так, землі на поўдзень ад Менска, міжрэчча Вялікай і Гайны і інш. амаль поўнасьцю пуставалі, мала было паселішчаў на поўдзень ад Полацка. Зразумела, што славяне, якія ў значнай колькасці засялялі гэтыя мясцовасці, толькі ў малой меры маглі ўбіраць балцкія рысы.

Наўрад ці можна пагадзіцца з тымі даследчыкамі, якія сцвярджаюць, што асіміляцыя балтаў закончылася ў XII-XIII стст. Яна ішла на працягу ўсёй далейшай нашай гісторыі, ужо тады, калі сфармаваўся беларускі народ, і нават мела месца ў зусім нядаўнім мінулым, ужо ў нашым стагоддзі.

2. У залежнасці ад паходжання і наяўнасці ці адсутнасці агульных рыс усе мовы свету падзяляюцца на роднасныя і народнасныя. Сярод роднасных моў адрозніваюцца моўныя сем'і, групы і падгрупы. Беларуская мова належыць да славянскай групы індаеўрапейскай сям'і.

Паводле тэорыі індаеўрапейскай расы, практычна ўсе еўрапейскія і многія азіяцкія народы маюць адну прарадзіму, а іх мовы ўзыходзяць да адзінай мовы-крыніцы, якую прынята называць “агульнаіндаеўрапейскай”, ці “індаеўрапейскай прамовай”.

Сення цяжка дакладна сказаць, дзе і калі існавала гэтая мова. Існуе некалькі гіпотэз наконт прарадзімы індаеўрапейцаў. Адны даследчыкі лічаць, што першапачаткова, прыкладна у IV-III тыс. да н.э. яны займалі прастору ад Дона і Паўночнага Каўказа да Дуная. Адсюль індаеўрапейцы пайшлі у Еўропу, Сярэднюю Азію і праз Каўказ на Блізкі Усход і ў Індыю. Згодна з іншымі гіпотэзамі, індаеўрапейская моўная супольнасць узнікла на Блізкім Усходзе або ў Індыі і адкуль рушыла на ўсход і захад. Выказваецца таксама меркаванне, што прарадзімай індаеўрапейцаў магла быць тэрыторыя ад Урала да Каспійскага мора.

Нягледзячы на тое, што ў навуцы пакуль няма адзінства ў вызначэнні першаснай лакалізацыі праіндаеўрапейскай мовы, вучоныя аднак не сумняваюцца ў тым, што яна існавала.

Параўнальна-гістарычны аналіз фактаў розных моў дазваляе рэканструяваць праіндаеўрапейскую мову.

Праіснаваўшы некалькі тысячагоддзяў, індаеўрапейская моўная супольнасць распалася, і на аснове дыялектаў пачалі складацца розныя мовы (германская, раманская, славянская і інш.). Мовы, якія паходзяць ад агульнаіндаеўрапейскай мовы, з'яўляюцца роднаснымі, і на гэтай падставе іх аб'ядноўваюць у адну моўную сям'ю – індаеўрапейскую.

Індаеўрапейскія мовы – самая вялікая ў свеце моўная сям'я. У наш час амаль кожны другі чалавек на планеце гаворыць на мове індаеўрапейскага паходжання. Індаеўрапейскія мовы гучаць на велізарных прасторах Еўразіі, на працягу апошніх пяці стагоддзяў яны пашырыліся таксама у Паўночнай і Паўднёвай Амерыцы, Аўстраліі і часткова Афрыцы. У складзе індаеўрапейскіх моў ёсць і так званыя “мёртвыя мовы”, якімі ўжо ніхто не карыстаецца. Адны з іх збераглі толькі сваю назву ды невялікую колькасць уласных іменаў. Такімі з'яўляюцца, напрыклад, старажытныя мовы Малой Азіі: хецкая, лувійская, палайская і пазнейшыя лідзійская і лікійская. Ад другіх засталіся пісьмовыя помнікі. Напрыклад, на ведыйскай мове ад II тыс. да н. э. захаваны зборнік свяшчэнных тэкстаў “Веды”; на санскрыце (у класічным яго варыянце) – эпічныя паэмы “Махабхарата” і “Рамаяна”; на авестыйскай мове – зборнік свяшчэнных тэкстаў сярэдзіны I тыс. да н.э. “Авеста”. Некаторыя “мёртвыя” мовы выкарыстоўваюцца для богаслужэння: царкоўнаславянская (змененая стараславянская – першая пісьмовая мова славян) – у праваслаўнай царкве, лацінская – у каталіцкай царкве.

Па ступені роднасці індаеўрапейская сям'я падзяляецца на асобныя групы моў. Вучоныя налічваюць 16 моўных груп індаеўрапейскай сям'і: германская група (нямецкая, англійская, ісландская, шведская, дацкая і інш. мовы), раманская (французская, іспанская, італьянская, партугальская, румынская, малдаўская і інш., мёртвая – лацінская), кельцкая (ірландская, шатландская, гэльская, брэтонская і інш.), балтыйская (літоўская, латышская а таксама мёртвыя мовы – пруская і яцвяжская), ірланская

(персідская, таджыцкая, курдская і інш., мёртвыя – авестыйская, старажытнаперсідская), індыйская ці індаарыйская (хіндзі, урду, бенгалі і інш., а таксама мёртвыя – ведыйская, санскрыт) і інш. Беларуская мова разам з рускай, украінскай, польскай, чэшскай, балгарскай і інш. належыць да славянскай групы моў індаеўрапейскай сям’і.

Зараз індаеўрапейскія мовы вельмі адрозніваюцца між сабой, але быў перыяд іх блізкасці, калі існавала адзіная індаеўрапейская мова, якая толькі падзялялася на дыялекты. Ад тых часоў ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах застаўся даволі вялікі пласт слоў, якімі карысталіся тысячы гадоў таму назад старажытныя індаеўрапейцы (арыі), у якіх замацоўвалі яны свае веды аб навакольным свеце і аб сабе. Так, у беларускай мове індаеўрапейскія паводле паходжання з’яўляюцца тэматычныя групы слоў, што абазначаюць паняцці духоўнага і культурнага жыцця: *бог, вера, дух, дзіва, бяда* і інш.; часавыя паняцці: *век, месяц, дзень, ноч, вечар* і інш.; назвы з’яў прыроды: *агонь, вада, вецер, дым, неба, снег, холад* і інш.; тэрміны роднасці, сваяцтва і іншых адносін паміж людзьмі: *маці, брат, сястра, зяць, гасць, друг* і інш.; назвы частак цела чалавека: *вока, вуха, зуб, кроў, мозг, нос* і інш.; найменні жывых істот, раслін: *звер, алень, воўк, вуж, каза, журавель, дуб, бяроза, вярба, лен, зерне, семя* і інш.; назвы прымет якасці: *новы, стары, жывы, злы, сухі* і інш.; назвы дзеянняў, стану: *быць, браць, будзіць, верыць, гарэць, драмаць, стаяць, сеяць, жыць, памерці, быць, вярцець* і інш.

Індаеўрапеізмамі з’яўляюцца таксама некаторыя лічэбнікі (*два, тры, чатыры, пяць, шэсць, сем, восем, дзевяць, дзесяць, сто* і інш.), займеннікі (*ты, вы, сам*), службовыя словы (*без, да, а, ды, не* і інш.). Падабенства гэтых слоў выяўляецца ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах або ў асобных іх групам, што сведчыць, з аднаго боку, пра роднасць гэтых моў, з другога – пра сам факт іх паходжання. Параўн.: бел. дзень, рус. день, польск. dzien, балг. Ден, літ. deina, лац. dies, ірланд. denus і г.д.

У наступных прыкладах прыведзены словы, якія маюць сваімі вытокамі або індаеўрапейскія словы, або індаеўрапейскія карані як агульнаіндаеўрапейскага, так і агульнаеўрапейскага фонду:

* мат’ (ст.-інд. mata, матар-, авесц. matar, тохар. macar, нова-перс. madar, арм. mair, грэч. meter, алб. motre, лац. mater, ірл. mathir),

* сын (літ. sunus, ст.-пруск. souns, він. скл. sunun, ст.-інд. sunus, авесц. hunu-, гоц. sunus, ст.-в.-ням. sunu, грэч. hyiys, тохар. A se, тохар. B soya),

* доч’ (ст.-інд. duhita, авесц. dugedar-, тохар. A ckacar, тохар. B tkacer, арм. dust, грэч. dygater, гоц. dauhtar, ням. Tochter, англ. daughter),

* сестра (літ. sesuo, ст.-пруск. swestro, ст.-інд. svasar-, арм. k’oir, гоц. swistar, лац. soror, ст.-ірл. siur, тохар. sar),

* брат (ст.-інд. bhrata, авесц. bratar-, тохар. pracar, грэч. frater, frator, лац. frater, ірл. brathir, ням. Bruder, англ. brother),

* вдова (ст.-інд. *vidhava*, авесу. *vidava*, лац. *vidua*, гоц. *widuwo*, ст.-в.-ням. *wituwa*),

* овца (ст.-інд. *avika*, літ. *avis*, латыш. *avs*, греч. *ois*, лац. *ovis*, ірл. *oi*, ст.-в.-ням. *ou*),

* небо (ст.-інд. *nabhas* 'туман, пара, неба', авесц. *naḅah-* 'паветрана прастара, неба', грэч. *nepho* 'воблака', лац. *nebula*, ст.-в.-ням. *nebul* 'туман'),

* ветер (літ. *vetra* 'бура', ст.-пруск. *wetro* 'вецер', латыш. *vetra* 'бура, непагадзь', ст.-інд. *vatas* 'ветер', *vaṇatī* 'вее', авесц. *vata-* 'вецер', верагодна гоц. *winds* 'ветер' < **vento-*),

* вода (літ. *vanduo*, ст.-в.-ням. *wazzar*, гот. *wato*, грэч. *hydor*, ст.-інд. *udakam*, *uda-*, *udan-* 'вада'),

* снег (ст.-пруск. *snaugis* 'снег', літ. *sniegas*, латыш. *sniegs*, гот. *snaīws*, лат. *nivit* 'ідзе снег', ст.-ірл. *snigid* 'ідзе снег, дождж', ст.-інд. *snihyatī* 'мокне, робіцца клейкім, прыліпае'),

* зима (латыш. *ziema*, др.-пруск. *semo*, др.-інд. *himas*, авест. *zimo* 'мороз, зима', грэч. *cheima*, лат. *hiems*).

Беларуская мова атрымала ў спадчыну індаеўрапейскую лексіку з мовы старажытных славянскіх пляменаў, што вылучыліся з агульнаіндаеўрапейскага этнічнага адзінства недзе на мяжы III і II тыс. да н. э.

Літаратура

1. Вопросы исторической лексикологии. – М., 1974.
2. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы для спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія (па напрамках): вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне / склад. А.С. Дзядова. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2018. – 160 с.
3. Жураўскі, А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А. І. Жураўскі. – Мінск, 1967. – Т. 1. – 371 с.
4. Очерки по исторической лексикологии русского языка. – СПб., 1999.
5. Шакун, Л. М. Карані роднай мовы / Л. М. Шакун. – Мінск, 2001. – 205 с.

ТЭМАТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ЛЕКСІКІ ПРАСЛАВЯНСКАГА (АГУЛЬНАСЛАВЯНСКАГА) ПАХОДЖАННЯ

1. Лакалізацыя старажытных славян. Праславянская (агульнаславянская) мова.

2. Праславянскі (агульнаславянскі) лексічны фонд.

1. Пасля вылучэння з агульнаіндаеўрапейскага адзінства славяне некаторы час жылі сумесна на адносна невялікай тэрыторыі. Праўда, вучоныя спрачаюцца, дзе яна знаходзілася. Яе шукаюць на тэрыторыі сучаснай Польшчы (паміж Одрай і Віслай), ля падножжа Карпат і ў стэпах Паўднёвай Украіны. Але найбольш верагодна, што месцам першаснага прыпынку славян стаў раён вярхоў Прыпяці, Буга, Віслы. Гэта быў агульны перыяд гісторыі славян – агульнаславянскі. Мову славян дадзенага перыяду называюць агульнаславянскай, або праславянскай.

Праславянская мова не была аднолькавай на ўсёй тэрыторыі. Яна члانیлася на дыялекты. Вучоныя вылучаюць тры асноўныя яе дыялекты, якія ўмоўна называюць усходнім, заходнім, паўднёвым. Носьбіты славянскіх дыялектаў у старажытнасці былі ў асабліва блізкіх адносінах з балтамі (носьбітамі балтыйскіх дыялектаў). Магчыма, нейкі час існавала адзінства, якое дазваляе гаварыць пра агульную балта-славянскую мову-продак славянскіх і балтыйскіх моў.

Паступова славяне пашыралі тэрыторыю свайго рассялення. У I тысячагоддзі н.э. славянская гаворка ўжо гучала ў паўночных раёнах Усходняй Еўропы, на Балканах, на тэрыторыі сучаснай Чэхіі, Славакіі, Венгрыі, Румыніі, у Малой Азіі. Славянская каланізацыя, асіміляцыя неславянскага насельніцтва ішла ў гэты час даволі інтэнсіўна.

Але падчас вандровак славян па Еўропе сувязі паміж імі паслабляліся. Гэта прывяло ўрэшце (прыкладна у сярэдзіне 1 тыс. н.э.) да распаду агульнаславянскага моўнага адзінства, якое мае гісторыю у некалькі тысячагоддзяў. На аснове ўзаемадзеяння дыялектаў, што былі ў нетрах праславянскай мовы, і гаворак мясцовага асіміляванага насельніцтва паступова пачалі складацца славянскія моўныя групы і асобныя мовы.

Такім чынам, сучасныя славянскія мовы выраслі з праславянскай мовы, карані якой ідуць у глыб вякоў, да мовы праіндаеўрапейскай. Крона сучаснага славянскага “моўнага дрэва” мае галіны, у якіх групуецца: 1) усходнеславянскія мовы, 2) заходнеславянскія мовы, 3) паўднёvasлавянскія мовы. Кожная з гэтых галін мае розную колькасць адгаліванняў.

Беларуская мова разам з рускай і ўкраінскай належыць да групы ўсходнеславянскіх моў. Усходнеславянская група – самая малая па

колькасці моў, але самая вялікая па колькасці славян, што гавораць на мовах гэтай групы (звыш 180 млн.чалавек).

Носьбіты ўсходніх славянскіх дыялектаў, на аснове якіх сфарміраваліся беларуская, руская і ўкраінская мовы, пачалі актыўна засяляць Усходнюю Еўропу ў сярэдзіне 1 тыс. н.э. Традыцыйна доўгі час лічылася, што на базе гэтых дыялектаў, якія мелі высокую ступень агульнасці, у XI ст. узнікла адзіная старажытнаруская літаратурная мова. Яна праіснавала да канца XIII ст., а затым распалася на тры мовы: рускую, беларускую, украінскую. Аднак сёння тэзіс аб поўным дыялектным адзінстве ўсходнеславянскіх моў і адзінай старажытнарускай мове падлягае сумненню. Вучоныя лічаць, што можна гаварыць толькі пра адносна адзіную пісьмова-літаратурную мову ўсходніх славян старажытнага часу (г. зн. яны пісалі амаль аднолькава, на стараславянскай мове – першай літаратурна-пісьмовай мове славян, распрацаванай у IX ст.), але гаварылі па-рознаму. Моўныя продкі беларускай, рускай, украінскай моў, відавочна, належалі да розных, хоць і блізкіх, дыялектных груповак праславянскага свету. А гэта азначае, што яны не мелі адзінай моўнай “калыскі”, кожная з іх развівалася сваім шляхам з праславянскіх дыялектаў. Старажытныя пісьмовыя помнікі ўсходніх славян выразна адлюстроўваюць адметныя рысы, уласцівыя адпаведна будучым беларускай, рускай і ўкраінскай мовам. Разам з тым можна гаварыць і пра шэраг істотных, агульных для гэтых моў асаблівасцей, што адрозніваюць іх ад заходніх і паўднёvasлавянскіх моў: напрыклад, поўнагалосныя формы голова – галава (у заходніх і паўднёвых славян – *glova, glava*); пачатковае *o/a* ў словах тыпу *один* – адзін, *олень* – алень (замест *eў* заходне- і паўднёvasлавянскіх мовах) і інш.

Аднак у большасці выпадкаў узаемаадносіны паміж беларускай, рускай і ўкраінскай мовамі маюць даволі складаны характар. Так, адны з моўных рыс з’яўляюцца агульнымі для беларускай і ўкраінскай моў (напрыклад, зацвярдзенне шыпячых (жыццё – життя), чаргаванне *з, к, х* з свісцячымі *з, ц, с* (нага – назе, нозі, рука – руцэ, руці), пераход *л* у *ў*; *в* (воўк – вовк, спаў – спав), падаўжэнне зычных і інш.), але іх няма ў рускай мове; другія супадаюць толькі ў беларускай і рускай мовах (наяўнасць парных цвёрдых і мяккіх зычных, з’ява акання, ужыванне на месцы былога гука *ѣ* (яць) галоснага *е* (хлеб, лес) і інш.; асобныя рысы агульныя для рускай і ўкраінскай моў (наяўнасць цвёрдага і мяккага *р* (резкій – рiзкій). Некаторыя асаблівасці замацаваліся толькі ў адной з трох моў. У беларускай мове, напрыклад, дзеканне і цеканне (дзень, ціхі), у рускай – выбухны зычны [г] (горад, гора), спалучэнне *ро, ло* (дрожать, глотать), ва ўкраінскай – галосны і на месцы былога *ѣ* (сіно, хліб), мяккі зычны *ц* (жнець, палець) і інш.

Аналагічныя з’явы назіраюцца і ў граматычнай і лексічнай сістэмах усходнеславянскіх моў, дзе побач з агульным, аднатонным для трох моў выяўляюцца спецыфічныя рысы, уласцівыя адной ці дзвюм мовам.

Заходнеславянскую моўную групу утвараюць польская, чэшская, славацкая, сербалужыцкая (верхня- і ніжнялужыцкая) і мёртвая палабская (асімілявана нямецкай мовай да пачатку XVIII ст.). Носьбіты гэтых моў, якіх больш за 50 млн. чалавек, живуць цяпер пераважна на тэрыторыі Польшы, Чэхіі і Славакіі.

Заходнеславянскія мовы сфарміраваліся на базе заходняга дыялекту праславянскай мовы, паўночныя гаворкі якога – ляхіцкія – леглі ў аснову польскай, сербалужыцкай і палабскай моў, а паўднёвыя – у аснову чэшскай і славацкай.

Асноўныя харатэрныя рысы заходнеславянскіх моў склаліся пасля IV – V стст. н.э., калі пачалася актыўная каланізацыя славянамі заходніх зямель. У VI – VII стст. продкі заходніх славян займалі вялікую тэрыторыю паміж Одрай і Лабай. На захадзе яны суседнічалі з германцамі. Некаторыя з іх на працягу VIII – XIV стст. былі асіміляваны немцамі.

Заходнеславянскія мовы маюць некаторыя агульныя рысы, на падставе якіх яны аб’яднаюцца ў адну групу. Напрыклад, фіксаваны націск, г.зн. на адным і тым жа складзе (у польскай мове на другім ад канца, у чэшскай, славацкай, сербалужыцкай – на першым складзе; старажытныя спалучэнні **tl*, **dl* (польск. *mydło* ‘мыла’, чэш. *krydlo* ‘крыло’); адсутнасць спалучэння [л] з губнымі на месцы старажытных спалучэнняў губных + [j] (польск. *ziemia*, чэшск. *zeme* ‘земля’) і інш.

Некаторыя асаблівасці заходнеславянскіх моў з’яўляюцца агульнымі з беларускімі. У фанетыцы, напрыклад, гэта такія з’явы, як дзеканне, цеканне, зацвярдзелы гук [p]; мяккія з “шапялявым” адценнем свісцячыя. Вучоныя разглядаюць іх як вынік агульных тыпалагічных працэсаў, што адбываліся ў роднасных славянскіх мовах у старажытныя часы.

Да паўднёваславянскіх моў адносяцца балгарская, македонская, сербская, харвацкая, славенская, а таксама мёртвая стараславянская. Носьбіты паўднёваславянскіх моў, якіх больш за 30 млн. чалавек, живуць у асноўным на Балканскім паўвостраве – у Балгарыі, Македоніі, Сербіі, Харватыі, Славеніі, Босніі і Герцагавіне, а таксама ў сумежных з імі краінах (Грэцыі, Аўстрыі, Венгрыі і інш.). Славянскія плямёны з’явіліся на Балканах у сярэдзіне I тысячагоддзя і ў параўнальна кароткі час засялялі даволі вялікую тэрыторыю. Адзінай для паўднёвых славян прамовы ў мінулым не існавала (інтэнсіўнасць рассялення не спрыяла развіццю адзінай мовы). Моўны саюз паўднёвых славян складваўся на аснове агульнасці гістарычнага лёсу балканскіх народаў, г.зн. ён фарміраваўся у межах так званага балканскага моўнага саюза, які ў сваю чаргу ўзнік у выніку складанага ўзаемадзеяння розных моўных стыхій. З аднаго боку, гэта мовы старажытных насельнікаў Балканаў (ілірыйская, фракійская,

дакійская), якія хоць і былі выцеснены славянскімі мовамі, але аказалі на іх моцны ўплыў; з другога боку, гэта актыўнае ўзаемадзеянне з неславянскімі мовамі (албанскай, грэчаскай, лацінскай), носьбіты якіх жывуць на Балканах. На працягу некалькіх стагоддзяў асманскага прыгнёту на мовы балканскіх народаў моцны ўплыў аказвала турэцкая мова. У выніку гэтага моўнага ўзаемадзеяння, міжмоўных кантактаў паўднёvasлавянскія мовы набылі агульныя рысы, т.зв. балканізмы. Найбольш характэрныя з іх наступныя: поўная або частковая страта скланення і выражэнне адпаведных адносін пры дапамозе прыназоўнікаў; страта інфінітыва; развіццё постпазіцыйнага артыкля; развіццё апісальных форм будучага часу з дзеясловам *хацець* і інш. У лексіцы ў выніку працяглых кантактаў з іншамоўным насельніцтвам ёсць шэраг запазычанняў з грэчаскай, турэцкай, раманскіх моў.

З уласна славянскіх рыс, агульных для ўсіх паўднёvasлавянскіх моў, можна назваць няпоўнагалосныя формы тыпу славенскага *grad*, сербскага *влас* пераход праславянскага *л* (насаваго) у *е* (балгарскае пет ‘пяць’, месяц ‘месяц’); незмякчэнне зычных перад *е*, *і* і інш.

На працягу апошняга тысячагоддзя славянскія мовы развіваліся ў розных умовах. Тым не менш і сёння здзіўляе незвычайная блізкасць гэтых моў у лексічным складзе і структуры слова, у агульнасці каранёў, граматычных форм, сінтаксічных канструкцый.

Ва ўсіх славянскіх мовах амаль аднолькава гучаць старажытныя словы, звязаныя з сямейнымі і вытворчымі адносінамі, з раслінным і жывёльным светам, назвы пор года, частак чалавечага цела і г. д.

Усё гэта – водгалас старажытных сувязей продкаў славян. Разам з тым блізкасць славянскіх моў часткова тлумачыцца і агульнасцю гістарычнага лесу асобных груп славян.

На падставе вывучэння міжславянскіх моўных сувязей вучоныя імкнуцца рэканструяваць маюнак узаемных адносін славян у глыбокай старажытнасці. Лічыцца, што чым больш агульных старажытных рыс мае пэўная славянская мова з астатнімі, тым бліжэй да цэнтра старажытнай праславянскай моўнай прасторы знаходзіліся яе носьбіты, і наадварот, чым менш такіх агульных рыс і з меншай колькасцю славянскіх моў яна звязана, тым далей ад цэнтра былі яе носьбіты ў старажытнасці.

У сувязі з гэтым узнікае пытанне: якое месца займалі продкі беларусаў у праславянскай моўнай прасторы? Адназначнага адказу пакуль няма. Аднак многія даследчыкі лічаць, што мова продкаў беларусаў пэўны час займала цэнтральнае месца ў праславянскім свеце. Так, рускі вучоны А. Шахматаў меркаваў, што продкі беларусаў займалі прамежкавае становішча паміж продкамі рускіх, украінцаў і прадстаўнікамі заходніх славян. Сведчанне таму – шэраг агульных для беларускай і заходніх моў працэсаў, сярод якіх найважнейшымі з’яўляюцца дзеканне, цеканне, страта мяккага *р*. Беларускі даследчык П. Бузук таксама лічыў, што беларуская

мова знаходзілася ў цэнтры праславянскай моўнай прасторы, пра што сведчаць шматлікія рысы, якія звязваюць беларускую мову з мовамі ўсходніх і заходніх славян. Паводле А. Трубачова, продкі беларусаў разам з украінцамі былі бліжэй да носьбітаў дыялектаў, якія ляглі ў аснову паўднёvasлавянскіх моў (сербскай, харвацкай, славенскай, лужыцкай).

Стан даследавання беларуска-іншаславянскіх сувязей старажытнай пары не дазваляе канчаткова акрэсліць месца “прабеларусаў” у праславянскай моўнай прасторы, але, на думку вучоных, “хутчэй за ўсё яны размяшчаліся бліжэй да цэнтра, чым да пераферыі” (Г. Цыхун).

2. Нацыянальная спецыфіка, адметнасць інепаўторнасць мовы найбольш ярка праяўляюцца на ўзроўні лексікі.

Ва ўсіх славянскіх мовах ёсць вялікая колькасць слоў, якія захаваліся агульнаславянскай мовы. Гэта галоўным чынам словы, што былі яшчэ ў далёкі дапісьмовы час у так званай праславянскай мове(агульнаславянскай мове-аснове). Граматычны лад усіх славянскіх моў агульны.

Адрозненні не перашкаджаюць разуменню гэтых моў. Усе яны уваходзяць у адну роднасную групу славянскіх моў. Пра агульнасць паходжання гэтых моў сведчыць вялікая колькасць аднакарэнных слоў.

Такіх агульных слоў многа ў кожнай славянскай мове. Славянскія мовы маюць шмат агульнага не толькі ў лексіцы, але і ў фанетыцы, і ў граматыцы. Беларускую мову можна лічыць ключом да разумення заходнеславянскіх і паўднёvasлавянскіх моў.

Праславянская (агульнаславянская) лексіка ўключае дзве групы слоў:

1. Лексіка, атрыманая славянамі ў спадчыну з агульнаіндаеўрапейскай мовы (прамовы).

2. Уласна агульнаславянская (праславянская) лексіка.

Прыкладна на памежжы III і II тыс. да н.э. агульнае індаеўрапейскае адзінства пачало распадацца і славянскія плямёны сталі развівацца асобным шляхам, захоўваючы пры гэтым пэўнае моўнае адзінства. Таму вучоныя гавораць аб існаванні адной прамовы для ўсіх славян – *праславянскай мовы*.

Яшчэ і сёння ў навукоўцаў няма адзінай думкі наконт прарадзімы славян. Некаторыя даследчыкі адносяць яе да тэрыторыі паміж Одрай і Віслай (сучасная Польшча), іншыя – больш на поўдзень (басейн Прыпяці і Буга, сучасная Беларусь), ёсць меркаванне і аб тым, што славяне паходзяць з падножжа Карпат ці з Паўднёвай Украіны. Самыя новыя звесткі адносяць прарадзіму славян да вярхоўя Акі і Волгі.

Славяне жылі асобнымі плямёнамі, кожнае племя мела свой дыялект. Дыялекты крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў ляглі ў аснову беларускай мовы. Старажытныя славяне вельмі хутка рассяліліся на значнай тэрыторыі. Уся Усходняя Еўропа, Балканы, сучасная Чэхія, Славакія, Венгрыя, Румынія і нават Малая Азія былі заселены славянскімі

плямёнамі, якія карысталіся дыялектамі праславянскай мовы. Менавіта гэтае моўнае адзінства славян, якое працягвалася прыкладна да сярэдзіны першага тысячагоддзя новай эры, і стала прычынай блізкасці сучасных славянскіх моў. Па падліках вучоных, у сучасных славянскіх мовах супадае каля 50% слоў з першай тысячы найбольш частотных (ужывальных). Напрыклад, бел. *абрус*, укр. *обрус*, рус. *обрус*, чэш. *obrus*, славац. *obrus*, польск. *obrus* ‘абрус’; бел. *бервяно*, рус. *бревно*, укр. *бервено*, ст.-польск. *bierzwno, bierwiono*, чэш. *brevno*, серб.-харв. *брвно* і г.д.

Беларуская мова (разам з рускай і ўкраінскай) належыць да групы ўсходнеславянскіх моў. Аднак яе гістарычнае развіццё мае шэраг адметнасцей. Так, нашы продкі вельмі доўгі час кантактавалі з балцкімі плямёнамі, некаторыя з іх нават асімілявалі. Таму ў навуцы існуе так званая *балта-славянская праблематыка*. Да нашага часу не высветлена, ці выклікана лексічнае падабенства беларускай і літоўскай мовы доўгімі кантактамі, ці ў гісторыі развіцця гэтых двух народаў існавала так званая адзіная балта-славянская прамова. Асабліва моцны след балцкія прамовы пакінулі ў беларускай тапаніміцы і гідраніміцы. Назвы населеных пунктаў, вадаёмаў, шматлікія прозвішчы на Беларусі маюць балцкае паходжанне.

Некаторыя лінгвісты (напрыклад, А.Шахматаў) лічаць, што мова нашых продкаў займала цэнтральнае месца ў праславянскай прасторы. Беларускія плямёны былі свайго роду звязваючым звяном паміж рускімі, украінцамі і заходнімі славянскімі народнасцямі. Ва ўсякім разе, беларуская мова, у прыватнасці беларуская фанетыка, мае шэраг архаічных рысаў, не ўласцівых іншым усходнеславянскім мовам.

Праславянскі перыяд скончыўся прыкладна ў сярэдзіне першага тысячагоддзя н.э. Славяне перайшлі ад племяннога да феадальнага ладу. Агульнаславянская лексіка – самы старажытны пласт беларускай лексікі, які ўжываецца ў большасці сучасных славянскіх моў.

Агульнаславянскімі з’яўляюцца словы, што ўзніклі ў перыяд моўнага адзінства славян. Яны захаваліся і ўжываюцца амаль ва ўсіх славянскіх мовах: рускай, беларускай, украінскай, чэшскай, славацкай, польскай, балгарскай, сербскай і інш. Напрыклад: бел. – *поле*; руск. – *поле*, укр. – *поле*, балг. – *поле*, чэшск. – *pole*, польск. – *pole*; бел. – *плечы*, руск. – *плечи*, укр. – *плече*, балг. – *плеци*, чэшск. – *plege*, польск. – *plece*; бел. – *салавей*, руск. – *соловей*, укр. – *соловій*, балг. – *славей*, чэшск. – *slavik*, польск. – *slowik*.

Агульнаславянская лексіка

бел.	руск.	укр.	польск.	чэш.	балг.
два	два	два	dwa	dva	два
вада	вода	вода	woda	voda	вода
рука	рука	рука	re, karuka		ръка

Агульнаславянская(праславянская) лексіка— пдаволі значны пласт слоўнікавага складу сучасных славянскіх, у тым ліку і беларускай, моў, атрыманы ў спадчыну ад праславянскай мовы (узніклі да VIст. н. э.).

Загульнаславянскага фондуатрыманы ў спадчыну словы (не выключанаі іх больш старажытнае паходжанне: *золото, серебро, железо, медь, олово, глина, олень, тур, медведь, лиса, ворона, заяц, голова, рука, нога, чело, лоб, желудок, палец, борода, плечо, бок, бедро, ладонь, яма, поле, озеро, пруд, брод, вечер, вчера, завтра, месяц, весна, час, туча, холод, жара, гром, липа, тополь, ель, верба, жёлудь, тыква, гриб, слуга, сосед, холоп, племя, посол, суд, войско, стража, вера, надежда, страх, гнев, разум, воля, дух, стыд, грех, вина, кара, рай, бог, чёрт, свобода, слава, мощь, сила, мудрый, глупый, добрый, злой, скупой, щедрый, милый, хитрый* і пад.

У тэматычным плане агульнаславянская лексіка ахоплівае разнастайныя сферы матэрыяльнага і духоўнага жыцця:

- назвы асоб, у тым ліку паняцці роднасціісваяцтва (*чалавек, свёкар, унук, маці, дзед, баба, дзіця, кум, нявестка, сват*);
- частак цела, органаў (*рука, бок, вока, нос, сэрца, барада, бядро, галава, горб, горла, жыла, бок, палец, волас, язык, локаць, палец, плячо, сэрца, вуха, шыя*);
- жывой інежывой прыроды (*рыба, вавёрка, заяц, муха, лось, алень, баран, варона, змяя, мядзведзь, куніца, ліса, сойка, тур, чарвяк, пчала, бераг, гара, даліна, луг, воўк, овод, арол, сарока, лісіца*);
- раслініііхсукупнасцей, пладоў (*лес, мох, трава, бяроза, дуб, лаза, дрэва, асака, арэх, брусніцы, вішня, вярба, дупло, ліпа, сліва, сасна, ель, чаромха, яблыня, ячмень*);
- пораў года іадрэзкаў часу (*зіма, лета, восень, вечар, дзень, год, зіма, лета, месяц, ноч, раніца*);
- прадметаў зброі, ваенныя фарміраванні (*лук, дружына, кап'ё, полк, пяхота, страла*);
- назвы дзеянняў (*бегчы, несці, гаварыць, ісці*);
- назвы якасцей і ўласцівасцей: *вузкі, востры, мяккі, цвёрды, добры, злы, лысы, люты, мілы, скупы, хітры, бальшы, густы, мокры, роўны, цёплы*);
- назвы ліку (*адзін, два, тры, дзесяць, сем, сто*);
- займеннікі (*я, ты, ён, мы, вы, яны*);
- адцягненых паняццяў (*воля, жыццё, вера, гнеў, любоў, памяць, розум, радасць, страх, вера, надзея, страх, дух, грэх, віна, жыццё, свабода, смерць, слава, сіла*);
- прылады працы і прадметы быту назвы, якія характарызуюць сямейнае жыццё і гаспадарчую дзейнасць чалавека(*маці, доч (дачка),*

свекар, жыта, барана, акно, гумно, парог, страха, вілы, граблі, каса, мятла, рэшата, сіта, хамут);

- некаторыя віды рэльефу (*брод, возера, зямля, поле, яма*);
- многія карысныя выкапні (*волава, гліна, золата, жалеза, медзь, руда*);
- прамежкі часу (*вечар, дзень, ноч, учора, заўтра, год, зіма, весна, восень*);
- з’явы прыроды (*вецер, град, дождж, мароз, сонца, вецер, град, бура, лёд, раса*) і інш.

Такім чынам, агульнаславянскія словы – гэта словы, якія ўзніклі і існавалі ў мове старажытных славян у перыяд моўнага адзінства славян (да VI-VII стст.) і захаваліся і ўжываюцца ў большасці славянскіх моў: рускай, беларускай, украінскай, чэшскай, славацкай, польскай, балгарскай, сербскай.

У беларускай мове агульнаславянскія словы набылі своеасаблівае фанетычнае аблічча. Яны характарызуюцца поўнагалоссем, дзеканнем, цеканнем, яканнем, прыстаўнымі гукамі: *галава, дзед, несці, пячы, восень*. Па колькасці слоў гэты гістарычны пласт лексікі адносна невялікі (прыкладна чвэрць усіх слоў, якімі мы карыстаемся), але па частаце ўжывання – адзін з самых актыўных (агульнаславянскія словы складаюць 50 працэнтаў з тысячы найбольш частых слоў беларускай мовы).

Праславянскія па паходжанні словы былі найбольш ужывальнай часткай слоў у паўсядзённых моўных зносінах усходнеславянскага насельніцтва. Пры гэтым у сваёй пераважнай большасці яны з’яўляліся тым асноўным ядром, па якім усходнеславянскі слоўнік супадаў з лексічнымі сінонімамі іншых славянскіх моў. Разам з тым, як і кожная са славянскіх моў, усходнеславянская мова ўнаследавала з праславянскай мовы і шэраг слоў вузкалакальнага характару. У ліку праславянскіх дыялектаў, выяўленых у слоўніку сучаснай беларускай мовы, наступныя лексемы: *азярод, борзды, вусны, друзлы, золь, каліва, палетак, скрыль*. У сучаснай беларускай мове больш за 1,5 тыс. слоў праславянскага фонду.

Літаратура

1. Анічэнка, У.В. Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў: вучэбны дапаможнік / У. В. Анічэнка. Гомель: ГДУ, 1978. – 93 с.
2. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / Рэд. А. Я. Баханькоў, А. І. Жураўскі, М. Р. Суднік. Мінск, 1970. – 337 с.
3. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы: гісторыя і сучаснасць. Мн., 2008.
4. Слова беларускае. 3 гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі. / Уклад. Т.В. Кузьмянкова і інш. – Мн., 1994.

ТЫПЫ (СТЫЛІ) АГУЛЬНАЎСХОДНЕСЛАВЯНСКАЙ МОВЫ

1. Цэнтры агульнаўсходнеславянскай пісьменнасці і дзеячы гэтага часу.

2. Тры тыпы пісьмовых помнікаў XI - XIV ст.

1. Асноўнымі цэнтрамі пісьмовай культуры Старажытнай Русі былі Кіеў і Ноўгарад. Аднак пісьменнасць у XI-XIII стст. была шырока распаўсюджана і на тэрыторыі этнічнай Беларусі. Пра характар пісьмовай культуры на беларускіх землях мяркуюць па ўцалелых тагачасных пісьмовых помніках.

З тых далёкіх часоў да нас дайшло некалькі старажытных рукапісных кніг XI ст., тэрытарыяльна звязаных з землямі Беларусі, а таксама Турава-пінскі летапіс (1021-1625 гг.), «Жыццё Ефрасінні Полацкай» (XII ст.), Полацкія евангеллі (XII-XIII стст.), Полацкі (XII ст.), «Псалтыр» (XIII ст.), Аршанскае евангелле (XIV ст.) і інш.

Асветніцкую справу на беларускіх землях услед за стваральнікамі славянскай азбукі Кірылам і Мяфодзіем прадоўжылі Ефрасіння Полацкая – стваральніца рукапісных бібліятэк, Кірыла Тураўскі – пісьменнік, прапаведнік, майстар аратарскай прозы, Клімент Смаляціч – царкоўны дзеяч і мысліцель, Аўрамій Смаленскі. Казанні і павучанні Кірылы Тураўскага як арыгінальныя рэлігійныя творы XII ст. заслугоўваюць асаблівай увагі.

У старажытны перыяд на тэрыторыі Беларусі была шырока распаўсюджана так званая бытавая пісьменнасць, пра што сведчаць помнікі матэрыяльнай культуры і прыкладнога мастацтва з надпісамі. Даволі цікавы і арыгінальны помнік пісьмовай культуры Беларусі XII ст. уяўляе «Надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай» (1161г.) – узор бытавой пісьменнасці XII ст. Верагодна, што яго змест Лазару Богшу прадыхтавала сама асветніца. У той час крыж разглядаўся як сімвал палітычнай самастойнасці і культурнага росквіту Полацкага княства. Сведчаннем шырокага распаўсюджання пісьменнасці сярод насельніцтва на старажытных беларускіх зямлях з'яўляюцца археалагічныя помнікі XI-XII стст. Самым даўнім па часе помнікам бытавога прызначэння, які сведчыць аб існаванні на Беларусі ў старажытнасці пісьменства, лічыцца пячатка з іменем Ізяслава, сына Рагнеды. З археалагічных знаходак трэба адзначыць таксама выяўлены падчас раскопак у Пінску (1955 г.) гліняны гладыш з надпісам «Ярополчно вино», што, на думку даследчыкаў, азначае «віно Яраполка»; надпіс адносяць да XI ст.

На тэрыторыі Беларусі знойдзена таксама некалькі прасліц з кірылічнымі надпісамі (шыферных кольцаў, што надзяваліся на верацёны), якія адносяцца да XI-XV стст.

Як прыклады бытавой пісьменнасці можна разглядаць берасцяныя граматы, знойдзеныя ў Полацку, Віцебску, Мсціславе, а таксама надпісы на гліняным посудзе. Так, падчас рамонту водаправода ў Віцебску (1959 г.) была знойдзена берасцяная грамата, якая адносіцца да XIII-XVI стст. і ўяўляе сабой прыватны ліст «От Степана къ Нежилови».

Археалагічныя знаходкі з надпісамі ў розных мястэчках і гарадах Беларусі (прадметы бытавога прызначэння, прылады для пісьма, металічныя засцежкі для пераплётаў кніг, берасцяныя граматы) даюць падставы гаварыць пра высокі ўзровень тагачаснага беларускага пісьменства, асабліва на землях старажытнай Полаччыны, а таксама пра тое, што пісьменнасць у той час канцэнтравалася не толькі пры рэлігійных і культурна-палітычных цэнтрах. Пашырэнне пісьма адбывалася як сярод феадалаў і духавенства, так і сярод простых гараджан, месцічоўцаў.

Мова пісьмовых помнікаў, створаных на беларускіх землях у XI-XIII стст. у цэлым мала чым адрознівалася ад старажытнарускай, хаця ў некаторых граматах зрэдку сустракаюцца фанетычныя асаблівасці беларускай мовы. Раннія ж помнікі старабеларускага пісьменства характарызуюцца тым, што ў іх амаль поўнасьцю адсутнічаюць мясцовыя (дыялектныя) асаблівасці.

2. У сістэме літаратурнай мовы ўсходніх славян вылучаюцца тры разнародныя паводле паходжання стылістычныя разнавіднасці тыпы, або стылі:

- 1) кніжна-славянскі;
- 2) народна-літаратурны (свецка-мастацкі);
- 3) дзелавы (справаводны).

Асновай для падзелу на тыпы ва ўсходнеславянскай мове служыла тая ці іншая ступень адлюстравання ў помніках стараславянскіх і ўсходнеславянскіх моўных рыс. Між тым, кожны са стыляў характарызаваўся пэўнымі моўнымі прыкметамі, лексічнымі, граматычнымі і стылістычнымі сродкамі.

Кніжнаславянскі тып. Кніжнаславянскі тып прадстаўлены значнай колькасцю пісьмовых помнікаў XI-XIII стст., даволі разнастайных па сваім змесце. Гэты тып склаўся на аснове стараславянскай мовы. Сюды адносяцца найперш стараславянскія тэксты, у тым ліку богаслужэбныя кнігі – Евангеллі, Псалтыры, што пранікалі на Русь з Балгарыі ў сувязі з прыняццем хрысціянства. Найбольш вядомымі тагачаснымі пісьмовымі помнікамі рэлігійнага зместу з'яўляліся наступныя: *Астрамірава евангелле* (1056–1057 гг.); *«Изборники» князя Святаслава* (1072); *Архангельскае евангелле* (1092 г.); *Мсціславава евангелле* (1117 г.); *Юр'еўскае евангелле* (1120 г.); *Наўгародскія службовыя чэці-мінеі* (1095-1097 гг.) і інш.

Разам з перапісанымі богаслужэбнымі кнігамі ўзнікаюць і арыгінальныя творы царкоўнай белетрыстыкі: казанні, павучанні, апокрыфы (творы з біблейскім сюжэтам, але з адступленнямі ад традыцыйнага веравучэння, а таму адхіленыя царквой), жыцці святых, напрыклад: *Казанні Кірылы Тураўскага (XII ст.)*, *“Хаджэнне багародзіцы на пакутах” (XII ст.)*, *“Жыцце Барыса і Глеба”*, *“Слова аб законе і благадаці” кіеўскага мітрапаліта Іларыёна* (усе яны былі напісаны на царкоўнаславянскай мове).

Атрымлівае папашырэнне і перакладная гістарычная літаратура: гістарычная аповесць *“Александрыя”* (пра заваёўніцкія паходы А. Македонскага і яго войска), *“Хроніка” Георгія Амартола* (г.зн. грэшніка), *“Іудзейская вайна” Іосіфа Флавія*, аповесць *“Дзеўгеніева дзяянне”*, *“Аповесць аб Варлааме і Іасафе”* і інш. Перапісчыкі (а гэта былі пераважна царкоўныя дзеячы, манахі, свяшчэннікі) з’яўляліся дзецьмі свайго часу, а таму, нягледзячы на тое, што творы перапісваліся на стараславянскай мове, у іх моўную тканіну траплялі ўсходнеславянскія элементы (фанетычныя, граматычныя), якіх з цягам часу накаплівалася ўсё больш і больш. Як вынік – узнікненне своеасаблівага зводу (рэдакцыі) стараславянскай мовы – *царкоўнаславянскай мовы* з усімі фанетычнымі і марфалагічнымі асаблівасцямі, уласцівымі стараславянскай мове.

Народна-літаратурны тып. Мова свецкай (апавядальнай) літаратуры.

Свецка-мастацкіх твораў на ўсходнеславянскай літаратурнай мове параўнальна няшмат. Да іх ліку адносяцца наступныя літаратурна-пісьмовыя помнікі XI – XII стст.: *“Павучанне” Уладзіміра Манаха*, *“Маленне” Данііла Заточніка*, *“Слова пра паход Ігаравы”*, *“Аповесць мінулых гадоў”*.

Арыгіналы гэтых помнікаў не захаваліся, яны дайшлі да нас у копіях. Тым не менш, даследчыкі лічаць, што большасць копій захавалі асноўныя моўныя рысы арыгіналаў. Мова названых твораў характарызуецца складаным адзінствам, суіснаваннем кніжных (стараславянскіх) і народных (усходнеславянскіх) элементаў, ступень выкарыстання якіх залежала ад характару, жанру помніка, яго зместу: там, дзе ішла бытавая гаворка, выкарыстоўваліся ўсходнеславянскія моўныя сродкі, а дзе высокі стыль – стараславянскія. Такія стараславянскія называюцца стылістычнымі (*градъ, злато, храмъ*). Для іх характэрна ўзнёсласць, урачыстасць, пафаснасць.

З цягам часу стылістычнае размежаванне асобных стараславянскіх намінацый нярэдка прыводзіць да іх сэнсавага размежавання, напрыклад: *хранити* ‘захоўваць’ – *хоронити* ‘хаваць (нябожчыка)’. У тагачасных літаратурна-мастацкіх творах сустракаліся і так званыя *сэнсавыя стараславянскія*, ужыванне якіх было выклікана неабходнасцю намінацый пэўных рэлігійных паняццяў, напрыклад: *насушность, трапеза, благочестие, мудролюбие, миропомазание* і інш. Выкарыстанне

стараславянскіх слоў, у першую чаргу стылістычных сінонімаў, узбагачала сінаніміку ўсходнеславянскай мовы (*правда*–ст.-сл.*истина*; *целовати*– ст.-сл. *лобзати*; *лобъ*– ст.-сл. *чело*; *щека* – ст.-сл. *ланита*). У адным і тым жа кантэксце можна сустрэць пачатковае *о* і *е*, напрыклад, усх.-слав. *на озере* і ст.-сл. *единый*. Ужыванне стараславянскіх моўных элементаў (лексічных, фанетычных) было не проста выпадковай, а глыбока прадуманай, усвядомленай з’явай. Так, у “Павучанні” У. Манамаха першая прамова Манамаха перад князямі падаецца на жывой усходнеславянскай мове з захаваннем асаблівасцей тагачаснай гаворкі, бо гэтае выступленне – заклік да рускіх князёў бараніць свой край; другая ж прамова ўяўляе сабой урачыстае выступленне з выпадку перамогі над полаўцамі, а таму яно поўнаасцю вытрымана ва ўзнёслым тоне, што і дасягаецца выкарыстаннем стараславянізмаў. У тых месцах, дзе кніжнік пераходзіць на высокі стыль, ужыванне стараславянізмаў было абавязковым, напрыклад: *блаженный, волхование, волшебство, злато, знамение* і інш.

Цеснае перапляценне ўсходнеславянскіх і стараславянскіх моўных асаблівасцей характэрна і для аднаго з лепшых помнікаў старажытнарускай літаратуры XII ст. “*Слова пра паход Ігарава*”. “Слова ...” спалучае ў сабе традыцыі вуснай народнай творчасці і элементы высокай кніжнай культуры ўсходніх славян. Гэта сапраўды народны твор. Для яго характэрна незвычайная вобразнасць мовы, багатая сінаніміка. Напрыклад: *печаль* – *тоска* – *туга*; *слава* – *хвала* – *честь*. Лексічны склад помніка налічвае 2800 адзінак. У ім шмат эпітэтаў (*орель шиизый, море синее, поле широкое, стрелы каленые*), параўнанняў (*сами скожюць, акы сѣрыи вѣци вѣ полѣ*), эмацыянальных зваротаў і воклічаў (*О, брацця і дружына!*). Слоўнік багаты і ў тэматычных адносінах: у ім знайшлі адлюстраванне амаль ўсе бакі жыцця ўсходніх славян XII ст. У помніку сустракаецца шмат слоў, якія па сваім фанетыка-марфалагічным абліччы блізкія да лексікі беларускай мовы: *древо, мати, око, оксамитъ, смага, стягъ, студений, шиизый, полонити, абы, велми* (на падставе гэтага ў сярэдзіне XIX ст. У. Сыракомля сцвярджаў, што “Слова...” напісана на старажытнай беларускай мове). Стараславянская моўная плынь у творы не такая ўжо і моцная, хаця асобныя стараславянствы ўжываюцца даволі шырока. Гэта няпоўнагалосныя формы тыпу *жребий, крамола, время* і інш. Асобныя стараславянствы з няпоўнагалоссем, напрыклад, *врагъ, глава, злато*, выкарыстоўваюцца пры апісанні падзей ва ўрачыстым, узнёслым тоне. Суадносныя ж поўнагалосныя формы *воронъ, голова, золото* ўжываюцца, калі гаворка ідзе на тэмы з адмоўнымі эмоцыямі. Напрыклад: *тамо лежатъ поганья головы половецкыя*. У тэксце сустракаюцца таксама стараславянствы-эпітэты: *златъ столъ, сребрено оружие*.

Такім чынам, мова свецкай (апавядальнай) літаратуры XI – XIII стст. ўяўляла сабой сінтэз элементаў стараславянскай мовы і мовы жывой, усходнеславянскай, з перавагай апошняй.

Дзелаваы тып. Мова дзелаваых дакументаў.

Гэты тып усходнеславянскай літаратурнай мовы знайшоў адлюстраванне ў дзелаваых дакументаў XI-XII стст. Самыя раннія помнікі дзелаваой пісьменнасці адносяцца да XI ст. Яны з'яўляюцца найлепшымі крыніцамі для вывучэння жывой мовы ўсходніх славян, бо іх асноўная асаблівасць – блізкасць да народнай гутарковай мовы.

Гэтая акалічнасць тлумачыцца наступнымі прычынамі:

– па-першае, дзелаваыя дакументы былі выкліканы да жыцця практычнымі патрэбамі. Вядома, любы што дзелаваы дакумент павінен быць гранічна дакладным, сціслым, канкрэтным і зразумелым, у ім не павінна быць ніякай метафарычнасці і вобразнасці, чым і тлумачыцца адпаведны выбар канкрэтнай лексікі і адсутнасць абстрактнай;

– па-другое, сама спецыфіка дзелаваго дакумента – адлюстраванне побыту, паўсядзённых жыццёвых пытанняў – прымушала пісцоў звяртацца да жывой гутарковай мовы.

Найбольш вядомымі ўзорамі дзелаваой пісьменнасці ўсходніх славян XI-XII стст. з'яўляюцца наступныя пісьмовыя помнікі: *Тмутараканскі надпіс (1068 г.), наўгародскія берасцяныя граматы (XI – XIV стст.), Мсціславава грамата (1180 г.), грамата Варлаама Хутынскага (1192 г.), “Руская праўда”* – самы важны юрыдычны помнік дзелаваго пісьма (быў складзены ў другой палавіне XI ст. пры Яраславе Мудрым), які ўяўляе сабой першы афіцыйны звод законаў Старажытнай Русі.

У тагачасных дзелаваых дакументах, у тым ліку і ў “Рускай праўдзе”, знайшлі адлюстраванне шматлікія ўсходнеславянскія моўныя асаблівасці. *На фанетычным узроўні* – пачатковае *о* (озеро, олень, одинь); выпадзенне рэдукаваныхъ, ъу слабай пазіцыі (князь замест кънязь); чзамест старажытнага спалучэння *tj(хочю замест хоті~~ж~~); ж замест *dj(нужа замест нидіа); поўнагалоссе (Всеволод, городъ, серебрено) і інш. *На марфалагічным узроўні* найбольш выразна выявіла сябе адсутнасць звязкі ў перфекце (князь мѣрилъ замест князь есть мѣрилъ).

Шырокае адлюстраванне знайшла ўсходнеславянская лексіка грамадска-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага зместу (мытникъ ‘зборшчык пошлін’, ябетникъ ‘судовая асоба’, смердъ ‘селянін’, гридъ ‘дружыннік князя’, голова ‘забіты’, головникъ ‘забойца’, гость ‘купец’, видокъ ‘сведка’, вира ‘штраф за забойства’, челядь, холопы). Гэтыя і іншыя ўсходнеславянскія моўныя рысы найбольш пашыраны ў “Рускай праўдзе”, дзе колькасць стараславянскіх моўных сродкаў зусім нязначная (няпоўнагалосныя формы *вражда, чрево*), бо дзелаваыя дакументы слаба адчулі на сабе ўплыў стараславянскай мовы. У названым помніку шырока ўжываюцца юрыдычныя тэрміны (*правда* ‘збор правілаў, законаў’, *головникъ, скотъ* ‘грошы’, *судъ, истыць, вира*), а таксама

сельскагаспадарчыя і побытавыя назвы (*жито, сено, медзь, гумно, клеть*), узятыя з жывой гутарковай мовы.

Усё вышэй сказанае дае падставы сцвярджаць, што ўжо ў XI – XII стст. існавалі пэўныя правілы складання дзелавых дакументаў. Для іх мовы была характэрна шаблоннасць, аднастайнасць лексікі, стандартнасць і аднатыпнасць сінтаксічных канструкцый. У гэты час ідзе выпрацоўка пэўных прыёмаў дзелавога пісьма, яго спецыфічных формул і зваротаў.

Літаратура

1. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы для спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія (па напрамках): вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне / склад. А.С. Дзядова. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2018. –160 с.
2. Азарка, В.У. Гісторыя беларускай мовы: вучэб. -метад. дапаможнік / В.У. Азарка, А.С. Васілеўская, А.Г. Міхалевіч. – Мінск: БДПУ, 2010.
3. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. – Мінск, 1970.

УСХОДНЕСЛАВЯНСКАЯ (СТАРАЖЫТНАРУСКАЯ) ЛЕКСІКА ЯК АСНОВА СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІЧНАЙ СІСТЭМЫ

1. Паходжанне ўсходнеславянскай (старажытнаруускай) лексікі.
2. Семантычныя працэсы ва ўсходнеславянскай (старажытнаруускай) мове.

1. Як вядома, лексічная сістэма сучаснай беларускай мовы складалася на працягу шэрагу эпох. Сваімі гістарычнымі каранямі яна цесна звязана са слоўнікам усходнеславянскай мовы, якая амаль да XIV ст. была агульным сродкам зносін усходніх славян і стала зыходнай крыніцай для рускай, беларускай і ўкраінскай моў.

Усходнеславянская лексіка (VI ст. – да XIII-XIV стст.) – другі, значна большы ў параўнанні з агульнаславянскім, пласт спрадвечна беларускіх слоў (словы ўсходнеславянскага перыяду). Разам з агульнаславянскай яна складае найбольшую і самую ўстойлівую частку слоўнікавага запasu беларускай мовы. Усходнеславянская лексіка – здабытак трох братніх народаў: беларусаў, рускіх, украінцаў. Параўнайце: *бел. жаўранак; руск. жаворонок; укр. жайворонок; польск. skowronek; балг. гавран*. Фарміраванне і ўзбагачэнне слоўніка ўсходнеславянскага перыяду адбылося за кошт уласных, унутраных рэзерваў мовы. Так, напрыклад, ад агульнаславянскага *племя* ўтварылася слова *пляменнік*; ад *гнаць* – *ганец*; ад *двор* – *дваранін*; ад *сяло* – *селянін* і інш. Усходнеславянская лексіка значна папоўнілася новымі словамі ў выніку ўскладнення і змянення сэнсавай структуры слоў, вядомых раней, яшчэ ў перыяд агульнаславянскай мовы. Так, агульнаславянскае слова *зямля* (*глеба, дол*) набывае значэнні “*дзяржава*”, “*народ*”, “*уладанне*”, “*свет*” і дае вытворныя *землянін, земскі*.

Не ўсе словы ўсходнеславянскай пары захаваліся ў сучасных рускай, беларускай, украінскай мовах. Частка іх выпала з актыўнага слоўніка (*грыўна, раць, стралец*), асобныя словы змянілі сваю семантыку, некаторыя засталіся толькі ў дыялектнай мове. Усходнеславянскімі з’яўляюцца словы, што ўзніклі ў перыяд усходнеславянскага адзінства. Яны захаваліся і ўжываюцца ў трох усходнеславянскіх мовах – беларускай, рускай, украінскай, але не ўжываюцца ў мове заходніх і паўднёвых славян: *пляменнік, галка, каршун, кошка, вяроўка, буры, зорт, бурліць, рухнуць, цяперіінш*.

Усходнеславянская лексіка – пэўны пласт слоўнікавага складу беларускай, рускай і ўкраінскай моў, утварэнне якога адносіцца да т.зв. перыяду выдзялення і самастойнага жыцця ўсходніх славян. Гэты пласт значна большы па колькасці слоў і больш разнастайны паводле семантыка-словаўтваральных элементаў у параўнанні з папярэднім, праславянскім (агульнаславянскім). У яго ўваходзяць словы, якія выйшлі з ужытку

ў паўднёва- і заходнеславянскіх мовах: *ганец, куст, лог, сабака, сям'я, сорака, дзевяноста, хорошы*; новаўтварэнні, зыходнай базай якіх быў агульнаславянскі лексічны фонд і якія або ўзніклі адначасова ва ўсіх усходнеславянскіх мовах, або праніклі з адной мовы ў другую і станавіліся агульным здабыткам: *вотчына, пісар, намеснік, карчма, дваранін*. Да ўсходнеславянскай лексікі належаць таксама словы аднаго гукавога афармлення, але рознага значэння ў кожнай мове: бел. *буйны* (вялікі, значны), рус. *буйный* (буян), укр. *буйний* (пышны) або ўтвораныя ад розных каранёў, але якія існуюць ва ўсіх усходнеславянскіх мовах для выражэння адных паняццяў: бел. *палохаць*, рус. *пугаць*, укр. *лякати*. У тэматычным плане ўсходнеславянская лексіка багатая і разнастайная; гэта і назвы жывой і нежывой прыроды: *леў, кошка, камар, карань, кара*; раслін і іх сукупнасцей: *асіна, вяз, сад, куст*; словы, звязаныя з гаспадарчай дзейнасцю чалавека, земляробствам, жывёлагадоўляй, паляваннем: *плуг, тшаніца, баран, карова, свіння, даіць, стрыгчы*; назвы з часамі значэннямі: *сёння, пасля цяпер, раніца*; назвы колераў, якасцей, уласцівасцей: *буры, карычневы, сізы, бойкі, дрымучы, зоркі, каравы, цёмны, хорошы*; лічэбнікі: *сорака, дзевяноста*.

Словы агульнаўсходнеславянскага фонду вядомыя беларусам, рускім і ўкраінцам, але незразумелыя паўднёвым і заходнім славянам. Напрыклад, гэта назвы:

- адносін роднасці і сваяцтва: *бацька, дзядзька, пляменнік*;
- асоб паводле дзейнасці: *бондар, знахар, селянін*;
- органаў, частак цела чалавека і жывёлы: *клык, ключыца, туша*;
- раслін, іх частак і пладоў: *ажына, грэчка, куст, малачай, перац, хвошч і г.д.*

У слоўніковым саставе ўсходнеславянскай мовы самым старажытным і найбольш колькасным быў лексічны пласт, спадчынны з праславянскай мовы. Некаторая частка лексем гэтага пласта ўзыходзіла да індаеўрапейскай мовы, іншыя ж словы ўзніклі ў праславянскі перыяд на аснове індаеўрапейскага караня або на базе запазычанняў.

Лексічныя ўтварэнні ўсходнеславянскага перыяду папоўнілі ўсе традыцыйныя тэматычныя пласты агульнаславянскай лексікі, паклалі пачатак некаторым новым прадметна-тэматычным групам слоў. Сярод гэтых новых слоў назвы і тэрміны:

- роднасці і сваяцтва: *бацька, дзядзька, падчарыца, пляменнік*;
- асоб па характару паводзін, роду дзейнасці, месцы жыхарства: *балагур, бондар, весялун, знахар, мельнік, селянін*;
- жывёл, птушак: *галка, жаваранак, каршун, кошка, курапатка*;
- раслін, пладоў, ягад, грыбоў і інш.: *грэчка, грузд, куст, часнок*;

- прадметаў быту, інструментаў, прадуктаў вытворчасці і інш.: *аброць, багор, вяроўка, кадка, карзіна, качарга, латок, лыжка, пояс, самавар, скрыпка*;

- назвы псіхічнай дзейнасці чалавека (*жалось, мова, мысьль, ненависть, памяць, розумь, страхь*);

- назвы рэлігійных паняццяў (*богъ, вина, зъла, мьсть, раи*);

- абстрактных паняццяў, у тым ліку прымет і якасцей, дзеянняў і працэсаў, адзінак уліку, адрэзкаў часу і інш.: *давер'е, пацеха, бойкі, дрымучы, каравы, балаваць, бурліць, калыхаць, адзінаццаць, дваццаць, пасля*.

Ранейшыя лексіка-семантычныя групы праславянскай лексікі ўзбагаціліся новымі назвамі, што адлюстроўвалі рэаліі эпохі. Адначасова ўсходнеславянская лексіка значна папоўнілася новымі словамі ў выніку ўскладнення і змянення сэнсавай структуры слоў, што існавалі яшчэ ў перыяд агульнаславянскага адзінства. Напрыклад, слова *зямля* з першапачатковымі значэннямі 'глеба', 'дол' набыло шэраг дадатковых значэнняў: 1) 'дзяржава', 2) 'народ', 3) 'уладанне', 4) 'свет', а таксама стала базай для вытворных слоў *зямлянін, земскі, зямец*. Ускладнілася семантычная структура напачатку аданазначнага слова *праўда* 'справядлівасць', у якім развіліся наступныя значэнні: 1) 'добрае імя', 2) 'абяцанне', 3) 'присяга', 4) 'пастанова', 5) 'закон', 6) 'дагавор', 7) 'апраўданне'. Адначасова ад слова *праўда* ўзніклі вытворныя *праведны, праведна, праведнік*.

Словы, якія ўзніклі ў агульнаславянскі перыяд, мелі неаднолькавую будучыню. Адны з іх набылі розныя значэнні ў беларускай, украінскай, рускай мовах, другія маглі страціцца ў якой-небудзь з гэтых моў або змяніць сваю семантыку ці фанетычнае аблічча ў параўнанні з першапачатковым. Пераважная большасць усходнеславянскіх слоў утворана ад асновы ці кораня агульнаславянскіх з дапамогай сваіх словаўтваральных афіксаў або бязафіксным спосабам.

Усходнеславянская лексіка разам з агульнаславянскай складае самую значную і самую ўстойлівую частку слоўнікавага багацця беларускай мовы. Яна не была аднароднай па сваім паходжанні і ўключала розныя па часе і месцы ўзнікнення, па шляхах пранікнення і спосабах утварэння словы, якія служылі назвамі разнастайных рэалій і паняццяў. У ёй, як у люстэрку, адбілася ступень развіцця тагачаснага ўсходнеславянскага насельніцтва, кола яго духоўных інтарэсаў, яго звычаі, побыт і ўзровень матэрыяльнай культуры.

Усходнеславянская лексіка фактычна папоўніла тэматычныя групы лексічнай сістэмы агульнаславянскага паходжання. Значныя змены ў гэтай сувязі адбыліся і ў складзе лексікі народных промыслаў і рамёстваў, хоць і не ў такім аб'ёме, як у агульнаславянскі перыяд. Так, група "назвы рыб"

папоўнілася лексічнымі адзінкамі *бабы'р, галавёнь, песказуб, налім, сібэль, маля'ўка*. Бабыр 'рыба ёрш': укр. бобирь, рус. бобырь (ЭСБМ, т. 1, с. 259); песказуб 'рыба пачкур': укр. піскозоб, рус. пескозоб, пискозоб, ад пясок і забаць 'кляваць, дзеўбаць' (ЭСБМ, т. 9, с. 104); сібэль 'рыба сялява': укр. себель, рус. себель, сибиль (ЭСБМ, т. 12, с. 73) і інш. У групе "прылады для лоўлі рыбы і іх часткі" з'явіліся ўсходнеславянскія назвы *брэ'дзень, кадёл, матня'*. Брэдзень 'від рухомай рыбалоўнай прылады' (ад дзеяслова *bresti 'ісці'): рус. бредень, укр. бредень (ЭСБМ, т. 1, с. 394); матня 'куль у рыбалоўнай сетцы': укр. матня, рус. пск. мотня (ЭСБМ, т. 6, с. 257) і інш. Лічанымі адзінкамі ўсходнеславянскага паходжання папоўніліся: а) пчалярская лексіка [ляток 'адтуліна ў вуллі, праз якую вылята юць пчолы': укр. льоток, рус. леток (ЭСБМ, т. 6, с. 142)]; б) бандарская лексіка [паставец 'драўляны посуд для алею': укр. поставець, рус. пск. поставец (ЭСБМ, т. 8, с. 192), перарэ'з 'драўляны посуд з клёпак у выглядзе бочкі, перарэзанай на дзве часткі': укр. переріз, рус. дыял. перерез (ЭСБМ, т. 9, с. 75), ражка 'невялікая дзежачка': рус. дыял. ряжка, укр. ряжка (ЭСБМ, т. 11, с. 35)]; в) лексіка ганчарства [глады'ш 'збанок без вушка': рус. гладыш, укр. гладышка (ЭСБМ, т. 3, с. 92), махотка 'маленькі гліняны гаршчок': параўн. укр. махітка, паўдн.-рус. дыял. махотка (ЭСБМ, т. 6, с. 271)]. "Гістарычны слоўнік беларускай мовы" адзначае сярод выяўленых намі ўсходнеславянскіх промыславых слоў толькі 4 адзінкі: бреднік (т. 2, с. 213), бродень (т. 2, с. 219), голівень (т. 7, с. 38), кодола (т. 15, с. 172).

У тэматычным плане ўсходнеславянская лексіка багатая і разнастайная:

- назвы млекакормячых: *леў, кошка, камар, ястраб, жук, муха, дяцел, варона, малпа*;
- раслін і іх сукупнасцей: *асіна, вяз, сад, куст*;
- словы, звязаныя з гаспадарчай дзейнасцю чалавека, земляробствам, жывёлагадоўляй, паляваннем: *плуг, пшаніца, баран, карова, свіння, даіць, стрыгчы*;
- назвы з часавымі значэннямі: *сёння, пасля, цяпер, раніца*;
- назвы колераў, якасцей, уласцівасцей: *буры, карычневы, сізы, бойкі, дрымучы, зоркі, каравы, цёмны, харошы*;
- лічэбнікі: *сорак, дзевяноста*;
- назвы частак цела чалавека і жывёл, разнастайныя ўнутраныя органы: *кровь, потъ, шия, темя, лъбъ, скроня, челюсть, усь, мозгъ*;
- назвы дрэў: *клён, ліпа, ольха, осіна, іва, дуб, береза*;
- назвы напрамкаў свету: *запад, восток, север, юг*;
- назвы прыродных і штучна ўтвораных паглыбленняў: *яма, ров, дупіна, розлог, пропад, упад, распаліна, пещера, нора*;
- назвы воднай стыхіі: *озеро, река, море, ключ, источник, ручей, водотеча, ток, глубость, болото, усть*;
- атмасферныя з'явы: *буря, гроза, снег, град, мгла*;

○ назвы нябесных свяціл: *солнце, светіло, месяц, луна, зоря, звезда*;

○ назвы месяцаў: *генварь, февраль, март, апрэль, маі, июнь* і т.д.

○ назвы садавіны: *лен, хмель, кроп, яблонь, рож, репа, лук*.

Усходнеславянская лексіка фактычна папоўніла тэматычныя групы лексічнай сістэмы агульнаславянскага паходжання. Значныя змены ў гэтай сувязі адбыліся і ў складзе лексікі народных промыслаў і рамёстваў, хоць і не ў такім аб'ёме, як у агульнаславянскі перыяд. Так, група “назвы рыб” папоўнілася лексічнымі адзінкамі *бабыр, галавень, песказуб, налім, сібель, маляўка*. У групе “прылады для лоўлі рыбы і іх часткі” з’явіліся ўсходнеславянскія назвы *брэдзень, кадёл, матня*.

Усходнеславянская лексіка значна папоўнілася новымі словамі ў выніку ўскладнення і змянення сэнсавай структуры слоў, вядомых раней, яшчэ ў перыяд агульнаславянскай мовы. Так, агульнаславянскае слова *зямля* (глеба, дол) набывае значэнні «дзяржава», «народ», «уладанне» і дае вытворныя: *зямлянін, земскі, земец*.

Адзінкамі ўсходнеславянскага паходжання папоўніліся:

а) пчаларская лексіка: *борть, бортьныи, медъ, медуша, сыта, воскъ, сътъ*;

б) рамесніцкая лексіка: *мялица, трепало, чесало, пряслица, веретено, волокно*;

в) лексіка ганчарства: *глинарь, глиньникъ, гърньчаръ, плоскы, чаша, кубъ, удоробъ, огнище, цебрь, голькъ*;

г) назвы, звязаныя з апрацоўкай дрэва: *тесла, пила, пазьникъ, бревьно, скобель, топоръ*;

д) кавальская тэрміналогія: *кузникъ, кузньць, печь, кузнь, кузница, клещи, пила, ковати, кованье, калити, точило*;

е) назвы пабудов і іх частак: *дворъ, храмъ, изъба, теремъ, чьртогъ, полата, баня, вежа, истопка*;

ж) назвы памяшканняў: *челядья, келья, сени, легальница, гумьно, клетъ*;

з) назвы адзення і абутку: *пърты, пъртьно, сорочица, ногавици, кързно, луда, чепць, кожихъ*;

и) назвы сродкаў перамяшчэння: *колесьница, повозъ, сани, поводъ, возъ*;

к) назвы населеных пунктаў: *селишко, сельникъ, сельныи, сельце, деревенька, селянинъ*.

Такім чынам, узбагачэнне слоўнікавага фонду ўсходнеславянскай мовы адбывалася ў першую чаргу за кошт яе ўласных унутраных рэсурсаў – шляхам развіцця новых значэнняў ці ўскладнення семантычнай структуры асобных слоў, а таксама дзякуючы словаўтварэнню на базе праславянскага лексічнага матэрыялу. Не ўсе словы ўсходнеславянскай пары захаваліся ў сучасных беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Частка іх выпала з

актыўнага ўжытку (*грыўня, раць, стралец*), асобныя словы змянілі сваю семантыку, некаторыя засталіся толькі ў дыялектах. Значная частка ўсходнеславянскіх слоў захавала сваё першапачатковае значэнне. Усходнеславянскі лексічны пласт і на працягу наступных стагоддзяў служыў базай для шматлікіх пазнейшых наватвораў ва ўсіх сферах бытавога, грамадска-палітычнага і культурнага жыцця.

2. Усходнеславянскія па сваім паходжанні і часе ўзнікнення словы ў сваёй асноўнай масе былі звязаны з развіццём ва ўсходніх славян новых (феадальных) грамадскіх адносін, з далейшым развіццём культуры, з усё больш глыбокім разуменнем чалавекам акаляючай рэчаіснасці. Некаторыя лексемы ўзніклі ва ўсходнеславянскай мове яшчэ да ўзнікнення на Русі пісьменнасці. Так, да ліку новаўтварэнняў дапісьмовай эпохі адносяцца наступныя: *віра* – штраф; *волоць, глекъ* – пасудзіна; *кыкати* – кукаваць; *обръть* – аброць; *почость* – окороць; *кърчага* – гліняны гаршчок; *скатерть, сапогъ* і інш.

У IX – XIV стст. лексічны састаў старажытнаўсходняй славянскай мовы істотна папаўняецца: значна ўзбагачаецца разрад гандлёвай і ваеннай лексікі, расце колькасць разнатайных адцягненых паняццяў. Так, да лексічных інавацый старажытнарускага гістарычнага перыяду адносяцца наступныя назвы: *дъстканъ* – стакан; *рукавицы* – пяршчэтка; *бояринъ* – дворянін; *крестьянинъ* і інш.

Разам са з’яўленнем у мове ўсходнеславянскага новага лексічнага матэрыялу адбываецца і адваротны працэс – знікненне з актыўнага слоўніка асобных слоў: *вълѣхвъ, кажуще*.

Узбагачэнне слоўнікавага фонду ўсходнеславянскай мовы адбывалася ў першую чаргу за кошт яе ўласных унутраных рэсурсаў – шляхам развіцця новых значэнняў ці ўскладнення семантычнай структуры асобных слоў, а таксама дзякуючы словаўтварэнню на базе праславянскага лексічнага матэрыялу.

Разгледзім семантычную эвалюцыю некаторых назоўнікаў:

погостъ (ад слова гость “купец”):

1. пастаялы двор; 2. стан для князёў і дружыны; 3. пасёлак на праезджай дарозе; 4. могілкі пры царкве ці сельскія могілкі.

деревня:

1. паліна; 2. двор, двары; 3. вёска.

Некаторыя намінацыі пашырылі свой семантычны дыяпазон, узбагаціўшыся новымі значэннямі. Напрыклад, голова: 1. частка цела чалавека ці жывёлы; 2. забіты; 3. начальнік, кіраўнік, гаспадар. Дадзеная лексема выявіла даволі актыўныя словаўтваральныя здольнасці, стаўшы на ўсходнеславянскай моўнай глебе дэрывацыйным ядром для такіх лексічных адзінак, як головыникъ – забойца, головицина – забойства, крымінальная справа, пакаранне; головный – (у тэрміналагічным

спалучэнні тыпу *головный князь, головной тати* – злодзей); *головька* – галоўка.

Аб значным пашырэнні ва ўсходнеславянскі перыяд семантычнага аб'ёму праславянскіх слоў і аб іх словаўтваральнай здольнасці сведчаць і такія лексемы, як:

- *земля* – 1. глеба, 2. дол, 3. дзяржава, 4. народ, 5. уладанне, 6. свет, 7. поле.

дэрываты: *землянинъ* (уладальнік зямельнай маёмасці), *земьць* (мясцовы жыхар), *земовластьць*, *земьникъ* (невялікі зямельны надзел).

- *дворъ* – 1. дом, жыллё; 2. месца каля дому; 3. маёмасць князя; 4. князевы людзі. Дэрываты: *дворити*, *дворянинъ*, *дворьць*, *дворьникъ*, *дворьчанинъ*.

Апрача развіцця і ўскладнення семантычнай структуры агульнавядомых слоў і ўтварэння новых адзінак дзякуючы словатворчасці, важную ролю ва ўзбагачэнні старарускага слоўніка адыграла таксама *запазычванне* з іншых моў. Найбольшай колькаснай прадстаўленасцю сярод запазычаных лексем характарызуюцца **стараславянізмы** (пашырэнне стараславянскай мовы, як вядома, было звязана з хрысціянізацыяй усходнеславянскіх зямель, распаўсюджваннем на Русі хрысціянскай рэлігіі).

Уплыў стараславянскай мовы на старарускую лексічную сістэму выявіўся ў двух аспектах: з аднаго боку, ішло ўзбагачэнне новымі словамі пераважна кніжнага характару, ужыванне якіх было абмежавана сферай рэлігійнай дзейнасці чалавека, навукі і інш.: *бдение, миропонимание, миролюбие, чрьноризьць* пад.

З другога боку, ва ўсходнеславянскай мове ўсё шырэй сталі ўжывацца так званыя стылістычныя стараславянізмы – словы, якія мелі ўсходнеславянскія лексічныя адпаведнікі. Да найбольш тыповых стараславянізмаў такога тыпу адносяць наступныя лексічныя адзінкі:

врагъ, градъ, злато, чрево (няпоўнагалоссе); *жажда, надежда, прежде* (спалучэнне **жд** на месцы праславянскага спалучэння ***dj**); *единъ, елень*, (пачатковае **е**).

Зразумела, што ва ўсходнеславянскай мове гэтыя найменні мелі іншую гукавую абалонку: *ворогъ, городъ, золото, черево, жажса, надежа* (сустракаюцца ў Скарыны), *перезе, одинъ, олень*. Сюды ж прымыкалі словы тыпу: *выя, ланита, лобзати, чело*, сінанімічныя з рускімі *ишия, щека, целовати, лобъ* і інш.

Ужыванне кніжнікамі стараславянізмаў такога тыпу залежала ад характару тэкстаў. Так, пры апісанні ўзвышаных, урачыстых падзей звычайна выкарыстоўваліся стараславянскія лексемы, тады як пэўныя звесткі пра будзённые справы падаваліся з выкарыстаннем уласных (старарускіх) лексічных адзінак. З цягам часу стылістычная

дыферэнцыяцыя стараславянскіх і старарускіх лексічных элементаў прывяла ў некаторых выпадках да іх семантычнай ці сэнсавай дыферэнцыяцыі. Напрыклад: *власть* (улада) – *волость* (зямля, якая знаходзіцца пад адной вярхоўнай уладай); *хранити* (захоўваць) – *хоронити* (хаваць). Аналагічныя семантычныя зрухі адбыліся і ў наступных парах слоў: *страна* – *сторона*, *глава* – *голова*, *храмъ* – *хоромъ*, *вредити* – *вередити* і інш.

Пэўную ролю ва ўзбагачэнні слоўніка агульнаўсходнеславянскай мовы адыгралі таксама запазычанні з іншых, неславянскіх моў, хоць уплыў гэтых моў не пакінуў такога глыбокага следу ва ўсходнеславянскай лексічнай сістэме, як уздзеянне стараславянскай мовы. Так, даволі шырокім ужываннем на ўсходнеславянскай моўнай глебе характарызаваліся **грэцызмы**, многія з якіх трапілі сюды праз стараславянскія пісьмовыя помнікі. Напрыклад: *августъ*, *алфавитъ*, *библия*, *гигантъ*, *апостоль*, *евангелие*, *икона*, *ладанъ*, *мнихъ*, *лексиконъ*, *органъ*, *псалтырь*, *стихъ*, *скипетръ*, *трапеза*, *философия* і інш. (многія з іх характарызуюць сферу рэлігійнай дзейнасці); у працэсе гандлёвых і іншых сувязей з грэкамі: *кровать*, *парусъ*, *тетрадь* і інш.

Вусным шляхам са скандынаўскіх моў да ўсходніх славян прыйшлі такія лексемы, як *кнутъ*, *крюкъ*, *тиунъ*, *сельдь*, *шелкъ*; уласныя імёны скандынаўскага паходжання: *Игорь*, *Олегъ*, *Ольга*.

Пераважна вусны характар носяць і шматлікія па сваёй колькасці **цюркізмы**: *бисеръ*, *жемчугъ*, *коврига*, *кощей*, *лошадь*, *яруга* (яны адзначаюцца ўжо ў “Слове пра паход Ігаравы” і “Аповесці мінулых гадоў”). Параўнальна нязначным з’яўляўся ўплыў на ўсходнеславянскі слоўнік іншых моў: **літоўскай** (*деготь*), **нямецкай** (*бархатъ*, *пудъ*, *фунтъ*) і інш.

Такім чынам, працэс запазычвання з іншых славянскіх і неславянскіх моў адыграў значную ролю ва ўзбагачэнні і далейшым развіцці ўсходнеславянскай мовы IX – XIV стст.

Літаратура

1. Анічэнка, У.В. Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў: вучэбны дапаможнік / У. В. Анічэнка. – Гомель: ГДУ, 1978. – 93 с.
2. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы для спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія (па напрамках): вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне / склад. А.С. Дзядова. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2018. – 160 с.
3. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / Рэд. А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік. – Мінск, 1970. – 337 с.
4. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы: гісторыя і сучаснасць. Мн., 2008.
5. Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. – М., 1969.

СПРАДВЕЧНА БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКА

1. Структура спрадвечна беларускай лексікі. Уласнабеларуская лексіка.

2. Развіццё слоўнікавага саставу старабеларускай мовы XIV – XVIII стст.

3. Тэматычная дэферэнцыяцыя лексікі старабеларускай мовы XIV-канца XVII ст.

1. Уласнабеларуская лексіка адносіцца да перыяду фарміравання, развіцця самастойнай беларускай мовы. У першую чаргу гэта словы, якія захаваліся ў беларускай мове яшчэ да агульнаславянскай эпохі, але якія сучасным рускай і ўкраінскай мовам неўласцівыя, бо вядомы як устарэлыя ці вузкамясцовыя лексічныя адзінкі: *абрус, астрог, волат, рухаць, бараніць, туляцца, чараваць, клопат, вазня, паклёп* і інш. Значна больш слоў, якія маюць выразныя фанетычныя і граматычныя прыметы старажытнай беларускай мовы. Так, характэрнымі асаблівасцямі ўласнабеларускіх слоў з'яўляюцца:

- 1) поўнагалоссе: *кароткі, вораг, прахалода, салодкі, пасярод* і інш.;
- 2) прыстаўныя гукі: *іржа, ілжывы, аржаны, вольха, вока, возера, вуж, вуліца* і інш.;
- 3) спалучэнні ры, лы: *брыво, крышыць, хрысціць, скрыгатаць, трывога, хрыбет* і інш.

Уласнабеларускімі лічацца словы, утвораныя ад агульнаславянскіх і ўсходнеславянскіх каранёў пры дапамозе беларускіх словаўтваральных сродкаў: *варожка (ворожея), сцезка (стезя), пустка (пустота), бярэзнік (березняк), спявак (певец), слухач (слушатель), красамоўнасць (красноречие)* і інш. Уласнабеларускія словы пачалі ўзнікаць у перыяд самастойнага існавання беларускай мовы на базе мясцовых гаворак, а таксама ад агульнаславянскіх і ўсходнеславянскіх каранёў: *адвячорак, адпачываць, азярына, амаль, адтуль, араты, вясляр, практыкаванне, навучэнне* і шэраг іншых. Уласнабеларускія словы не маюць адпаведнікаў у іншых ўсходнеславянскіх мовах.

Старабеларуская мова з яе спецыфічнымі асаблівасцямі ўтваралася ў працэсе фарміравання беларускай народнасці. Многія словы індаеўрапейскага, агульнаславянскага і старажытнарускага паходжання падпарадкоўваліся ў беларускай мове яе граматычнай сістэме, падвяргаліся дзеянню сваіх унутраных законаў моўнага развіцця.

Гэта адносіцца не толькі да фанетычнага боку, але і да словаўтваральнай структуры. Часта словы аднаго семантычнага раду ў старабеларускай мове ўтвараліся ад адрозных, у параўнанні са старажытнарускай эпохай, агульнаславянскіх суфіксаў, прэфіксаў або словаскладання.

Важны працэс папаўнення і развіцця ўласнабеларускай лексікі папаўненне словамі, якія не мелі адбітку старажытнаруускай эпохі.

Большасць з іх былі агульнымі для беларускай, украінскай і польскай моў. Так адбывалася ў выніку існавання беларусаў, украінцаў і палякаў у межах адной дзяржавы.

Зносіны народаў пашырыліся пасля жаніцбы літоўскага князя Ягайлы з польскай каралевай Ядвігай (1386) пасля Люблінскай уніі (1569), калі ВКЛ было далучана да Рэчы Паспалітай. Польскія феодалы атрымалі права пасяльца на спрадвечнай тэрыторыі Беларусі, дзе ў той час з'яўляліся школы і адпаведная літаратура. Польская мова ўваходзіла ва ўжытак беларусаў, а беларускай мовай карысталіся часам палякі.

Адны і тыя самыя словы былі пашыраны адначасова на польскіх, беларускіх і ўкраінскіх землях: *але, альбо, бачыти, брудъ, гомонъ, гукъ, зневага, непристойне, тыдень, якость, щырый, подлога, справа, слупъ, шмать, шлюбъ*. Некаторыя словы, характэрныя для беларускай, украінскай і польскай моў, мелі ў іх неаднолькавую словаўтваральную і гукавую структуру: *зранку* (zrana), *отчына* (ojczyzna), *кветный* (kwiatowy), *однакъ* (jednak), *волоцуга* (włocęga), *король* (król), *сведокъ* (świadek), *трывати* (trwać), *тривожити* (trwożyć), *переконати* (przekonać), *перешкода* (przeszkoda). Менш пашыраныя словы, абмежаваныя беларускай і ўкраінскай мовамі: *докуль, ежа, кожный, нащадокъ, олатка, чаботъ, надто, мовчки, захопити, поселникъ* 'пасяленец'. Частка такіх слоў мела розныя фанетычныя характарыстыкі: *дати* (дати), *ести* (істи), *лето* (літо), *терпети* (терпіти), *секира* (сокира).

Агульнанародныя і вузкамясцовыя словы і формы: *заспати* 'паспець', *кремъ* 'соты ў вулі, дзе вымерлі пчолы', *озеродъ, покуль, русмистый* 'карычневы', *споручъ*.

Шмат вузкамясцовых слоў, якія былі прыналежнасцю пэўнага дыялектна-сацыяльнага асяроддзя, захавалася ў мове інтэрмедый (інтэрлюдый) да школьных драматычных твораў XVII-XVIII ст., аўтары якіх захавалі ўзоры тагачаснай мовы беларускіх сялян: *апундырыць* 'прыглушыць', *берестень* 'гліняны гаршчок, аплецены бяроствай', *кавярзень* 'лапаць', *нетуци* 'няма', *пераплоть* 'агароджа', *сачень* 'праснак', *тарарычка* 'бубен', *хварыш* 'прыпадак', *мезга* 'сушаная кара', *залюкаць* 'запалохаць'.

У спрадвечна беларускай лексіцы вылучаецца некалькі гістарычных пластоў слоў:

1) *агульнаіндаеўрапейскія словы* (узніклі за 3–2 тыс. да н. э.). Адзначаюцца ў індыйскіх, іранскіх, германскіх, раманскіх, балтыйскіх, славянскіх і іншых моўных групках, якія з'яўляюцца роднаснымі, але ў рознай ступені, што выяўляецца ў неаднолькавым падабенстве знешняй формы слова. Гэта словы, якія звязаны з намінацыяй найбольш блізкіх

чалавеку рэалій, што непасрэдна акружалі яго будзённае жыццё. Да такіх слоў належаць наступныя назвы:

- адносін роднасці і сваяцтва (*сын, мама, брат, дачка, дзевяр*);
- органаў і частак цела (*язык, нос, зуб, бровы, века, грудзі, грыва, калена*);
- звяроў, птушак і іншых істот (*карова, каза, воўк, мыш, дрозд, журавель, аса, бляха*);
- раслін, пладоў (*дуб, клён, бяроза, гарох*);
- прадметаў і прылад працы (*сахы, цэп, жорны, вась*);
- пабудовы і іх частак (*дом, дзверы, вароты*);
- частак зямной паверхні (*мора, скала, камень, гара, бераг, балота*);
- часавых паняццяў (*ноч, дзень, вечар, век*);
- атмасферных з’яў (*снег, град, вецер, раса*) і г. д.;

2) *агульнаславянская лексіка (праславянская)* – пэўны пласт слоўнікавага складу сучасных славянскіх, у тым ліку і беларускай, моў, атрыманы ў спадчыну ад праславянскай мовы (узніклі да VI ст. н. э.). У сучаснай беларускай мове больш за 1,5 тыс. слоў праславянскага фонду.

У тэматычным плане агульнаславянская лексіка ахоплівае разнастайныя сферы матэрыяльнага і духоўнага жыцця: назвы асоб, у тым ліку паняцці роднасці і сваяцтва: *чалавек, дзед, свёкар, дзіця, сват, нявестка, кум, сястра, унук; частак цела: рука, вока, нос, галава, локаць, палец, сэрца, шыя, барада*; жывой і нежывой прыроды: *бык, алень, баран, мядзведзь, куніца, ліса, заяц, варона, рыба, пчала, мароз, вада, снег, вецер*; раслін і іх сукупнасцей: *лес, мох, трава, вярба, яблыня, чаромха, сліва, арэх, асака, ліпа*; пораў года і адрэзкаў часу: *зіма, лета, дзень, ноч, раніца*; геаграфічных аб’ектаў: *зямля, возера, рака; прылад: нож, барана, вілы, граблі, кася, серп*; прадметаў зброі: *кап’ё, лук, страла*; прадуктаў харчавання: *хлеб, мёд, піва*; адцягненых паняццяў: *воля, жыццё, радасць, бяда*; дзеянняў: *ісці, несці, плесці, спяваць*; лікаў: *сем, два, дзесяць, сто*; колераў і якасцей: *белы, малады, хітры*. Многія з прыведзеных слоў і зараз ужываюцца ва ўсіх славянскіх мовах (або ў большасці іх), параўн.: бел. галава, рус. голова, укр. голова, пол. *głowa*, чэш. *hlava*, балг. глава. Да агульнаславянскай лексікі адносіцца большасць займеннікаў і службовых слоў (прыназоўнікі, злучнікі).

У беларускай мове агульнаславянскія словы набылі своеасаблівае фанетычнае аблічча. Яны характарызуюцца поўнагалоссем, дзеканнем, цеканнем, яканнем, прыстаўнымі гукамі: *галава, дзед, несці, пячы, восень*. Па колькасці слоў гэты гістарычны пласт лексікі адносна невялікі (прыкладна чвэрць усіх слоў, якімі мы карыстаемся), але па частаце ўжывання – адзін з самых актыўных (агульнаславянскія словы складаюць 50 % з тысячы найбольш частых слоў беларускай мовы);

3) *агульнаўсходнеславянская лексіка* – пэўны пласт слоўнікавага складу беларускай, рускай і ўкраінскай моў, утварэнне якога адносіцца да

перыяду выдзялення і самастойнага жыцця ўсходніх славян (з VI да XIII ст.). У яго ўваходзяць агульнаславянскія словы, якія выйшлі з ужытку ў паўднёва- і заходнеславянскіх мовах: *бацька, дзядзька, пляменнік, бондар, знахар, селянін, ганец, куст, лог, сабака, сям'я, сорака, дзевяноста*; новаўтварэнні, зыходнай базай якіх быў агульнаславянскі лексічны фонд і якія або ўзнікалі адначасова ва ўсіх усходнеславянскіх мовах, або пранікалі з адной мовы ў другую і становіліся агульным здабыткам: *вотчына, пісар, намеснік, карчма, дваранін*. Да ўсходнеславянскай лексікі належаць таксама словы аднаго гукавога афармлення, але рознага значэння ў кожнай мове: бел. *буйны* (вялікі, значны), рус. *буйный* (буян), укр. *буйний* (пышны) або ўтвораныя ад розных каранёў, але якія існуюць ва ўсіх усходнеславянскіх мовах для выражэння адных паняццяў: бел. *палохаць*, рус. *пугать*, укр. *лякати*. У тэматычным плане ўсходнеславянская лексіка багатая і разнастайная: гэта і назвы жывой і нежывой прыроды: *леў, кошка, камар, корань, кара*; раслін і іх сукупнасцей: *асіна, вяз, сад, куст, ажыны, перац, хвошч, малачай*; і словы, звязаныя з гаспадарчай дзейнасцю чалавека, земляробствам, жывёлагадоўляй, паляваннем: *плуг, пшаніца, баран, карова, свіння, даіць, стрыгчы* і інш. Усходнеславянская лексіка разам з агульнаславянскай складае найбольшую і самую ўстойлівую частку слоўнікавага запasu беларускай мовы;

4) *уласнабеларуская лексіка* – пэўны пласт слоўнікавага складу беларускай мовы, які ўтварае яе нацыянальную спецыфіку ў параўнанні з лексікай блізкароднасных усходнеславянскіх моў. Уласнабеларускія словы пачалі ўзнікаць у перыяд фарміравання беларускай народнасці (XIV–XVII стст.), а потым і нацыі (XIX–XX стст.).

Да ўласнабеларускай лексікі адносяцца словы, якія ўжываліся на большай частцы ўсходнеславянскай тэрыторыі, але агульнаўжывальнымі сталі толькі ў беларускай мове: *абапал, ачуняць, уханіць, поспех, волат*; словы, утвораныя ад агульнаславянскіх каранёў пры дапамозе ўласнабеларускіх словаўтваральных сродкаў: *сейбіт, араты, бараць-біт, абібок, вадзянік, нячысцік, сачыць, адказаць, гаманіць, пакутаваць, абняславіць, хістаць, пазасяваць*; словы з беларускіх гаворак: *вусны, сківіца, высаланіць, хустка, асілак, гаспадар, адрына, асець, бліскавіца, студня, сякера, скалануцца, арэлі, гнусаваы, кратаць*; словы, якія абазначаюць уласнабеларускія этнічныя паняцці і рэаліі: *крыжачок, лявоніха* – беларускія народныя танцы, *голікі, дранікі, канюшы* – стравы з бульбы; словы, якія адлюстроўваюць далейшы рост прадукцыйных сіл, вытворчасці беларускай нацыі, яе грамадскіх адносін, культуры, эканомікі: *вытворчасць, дапаможнік, практыкаванне, ветравей*.

Запазычаная лексіка – пэўны пласт слоўнікавага складу беларускай мовы, які фарміраваўся на працягу ўсяго гістарычнага перыяду яе развіцця рознымі шляхамі пры ўзаемадзеянні з іншымі мовамі. Прычыны

запазычання слоў – сацыяльна-эканамічныя, дзяржаўна-палітычныя зносіны паміж народамі. Папаўненне лексікі іншамоўнымі словамі адбываецца непасрэдна з моў-крыніц і праз пасрэдніцтва іншых моў двума шляхамі: вусным (у выніку непасрэдных моўных зносін) і пісьмовым (праз кнігі, газеты, афіцыйныя дакументы, пераклады, прыватную перапіску). Адрозніваюць запазычанні з неславянскіх і са славянскіх моў.

Пранікненне запазычаных слоў у беларускую мову пачалося яшчэ ў часы ўсходнеславянскага адзінства. Да даўніх запазычанняў адносяцца ў асноўным словы з неславянскіх моў – з грэчаскай: *аладкі, агурок, камедыя, парус, карабель, акіян, маналог, манархія, тэатр, філасофія*; літоўскай: *клубня, пуня, свіран, жвір, кубел, пуня, рэзгіны, дойдзі*; цюркскіх моў (пераважна з татарскай): *ізім, баклажан, барабан, кінжал, каравул, алмаз, арышын, атаман, курган, туман, чабан*, італьянскай: *канцэрт, лютня, піяніна*; французскай: *марш, тарыф, аташэ, вуаль, вадэвіль, кіно, таксі, тратуар*; нямецкай: *грунт, фунт, ліхтар, гандаль, кухня, куфэль, рахунак, шпіталь, шпіль, дрот, друк*.

У наш час запазычаная лексіка з неславянскіх моў трапляе ў беларускі слоўнік пераважна праз рускую і польскую, радзей праз чэшскую мову, з грэчаскай праз рускую ці польскую: *амністыя, аўтаномія, гегемон, бактэрыя*; з лацінскай праз рускую, польскую ці чэшскую: *дэкан, капялюш, дэлегат, кангрэс, школа, каляндар*; з нямецкай праз польскую ці рускую: *ганак, рахунак, слесар, касір, бухгалтар, кошт*; з французскай праз польскую і рускую: *аванцюра, асамблея, аташэ, дэпо, акампанемент, дырыжор*; з англійскай праз рускую: *інтэрв'ю, імпорт, лідар, джэм, кекс, пудзінг*.

Асноўныя прыметы запазычаных слоў з неславянскіх моў наступныя:

- I. грэцызмаў – пачатковыя гукі [а], [э]: *акіян, аўтамат, этап, эпоха*; зычны [ф] у пачатку слова: *філалогія, фантазія*; спалучэнні зычных [кс], [ск], [пс], [мп], [мв] у сярэдзіне слова: *аксіёма, дыск, эліпс, сімptom, сімвал*; прыстаўкі-, ан- (ана-), анты-, эў-: *агамія, ангідрыд, антысептык, эўфемізм*; суфіксы -ад(а), -ід(а), -ік(а), -іск-, -ос(-ас): *лампада, піраміда, графіка, абеліск, хаос, тэрмас*;

II. лацінізмаў – суфіксы -ум, -ус, -тар, -ент (-энт), -ур(а), -цы(я), -ат: *акварыум, конус, аратар, агітатар, дыктатура, градацыя, апарат, гідрат*;

III. германізмаў – спалучэнні зычных [шт], [шп] у пачатку слова: *штык, штатыў, шпіль*;

спалучэнне [хт] у сярэдзіне слова: *вахта, шахта*; канцавая частка – майстар: *капельмайстар, хормайстар*;

IV. запазычанняў з французскай мовы – канцавыя спалучэнні *-анс, -ёр, -аж (-яж)*: *сеанс, аванс, суфлёр, багаж, пляж*;

спалучэнні *бю, вю, пю, фю, уа, уэ, лье, нье, цье, сье*: *бюлетэнь, гравюра, капюшон, фюзеляж, атэлье, віньетка, ранцье, канферансье*;

канцавыя націскныя [о], [э], [у], [е]: *трумо, кашнэ, рагу, філе*;

запазычанняў з англійскай мовы – канцавыя спалучэнні *-ер (-эр), -інг (-ынг)*: *фермер, блюмінг*;

пачатковае спалучэнне дж: *джоўль, джаз*.

Значную частку іншамоўных слоў у беларускай мове складаюць запазычанні са славянскіх моў, у асноўным з польскай, рускай і ўкраінскай.

Пранікненне слоў з польскай мовы пачалося яшчэ ў старажытныя часы (прыкладна з другой паловы XVI ст.). Гэты працэс асабліва актывізаваўся ў XVII ст., калі частка беларускіх зямель аказалася ў залежнасці ад Рэчы Паспалітай. Ён працягваўся і ў больш позні час (XIX–XX стст.). Асноўныя прыметы паланізмаў – спалучэнні *ен (эн), ён (он)*: *енк, парэнчы, наконт, маёнтак*; спалучэнне *дл*: *кудлаты*; спалучэнне *лу* паміж зычнымі: *слуп, тлусты*; зычны [ц] на месцы [ч]: *цуд* (рус. чудо), *цудоўны* (рус. чудесный); суфікс *-унак*: *ратунак, падарунак, пацалунак*.

Самую вялікую па колькасці слоў групу складаюць запазычанні з рускай мовы. Адны з іх узяты без змен марфемнай будовы: *аплот, аказаць*; другія – са зменамі марфемнай будовы: *адсутнічаць, выключны, плошча, прадаўжальнік*; трэція створаны з беларускага моўнага матэрыялу на ўзор адпаведных рускіх слоў: *ажыццяўленне – осуществление, абвяржэнне – опровержение, аднагалосны – единоголосный, безабаронны – беззащитный*.

У выніку цеснага кантакту беларускага народа з украінскім у беларускай мове замацаваліся такія ўкраінізмы, як *прыгадаць, бадзёры, журыца, чубаты, боршч, варэнік, бублік, галушка, гапак, ішкаляр*. Узбагачэнне беларускай лексікі ўкраінізмамі найбольш інтэнсіўна адбывалася з першай паловы XVII ст. пасля перамяшчэння цэнтра праваслаўнай культуры з Вільні ў Кіеў. Пранікненню ў беларускую мову ўкраінскіх слоў садзейнічалі пісьменнікі, якія паходзілі з Украіны, але стваралі свае творы на беларускіх землях («Казанне пахавальнае» М. Смятрыцкага, 1620). Традыцыі ўкраінскай мовы аказаліся больш устойлівымі ў беларускім народна-гутарковым маўленні, чым у літаратурнай мове: *доня – дачка, хубоба – жывёла*.

Значную частку запазычаных слоў у беларускай мове складаюць *інтэрнацыялізмы* – словы, аднолькавыя ці блізкія па гучанні і значэнні, пашыраныя не менш чым у трох няроднасных мовах (параўн.: бел. тэатр, ням. Theater, англ. theatre, франц. theatre, ісп. teatro, пол. teatr, балг. театър, серб. театр. Інтэрнацыянальная лексіка

ўжываецца ўсіх стылях сучаснай беларускай мовы, але часцей за ўсё ў навукова-тэхнічнай літаратуры.

2. У працэсе ўтварэння беларускай народнасці адбывалася і развіццё старабеларускай мовы з яе спецыфічнымі асаблівасцямі. Яе лексічная сістэма складалася на працягу некалькіх стагоддзяў, уключаючы розныя па часе ўзнікнення і паходжанні словы. На раннім этапе фарміравання старабеларускай мовы аснову яе слоўнікавага фонду складалі словы, атрыманыя ў спадчыну ад старажытнарускай эпохі. Адны з іх былі вядомы нашым продкам яшчэ з часоў праславянскага моўнага адзінства (*голова, земля, мати*) і захаваліся ў іншых славянскіх мовах. Іншыя ж даволі шырока ўжываліся не толькі на тэрыторыі сучаснай Беларусі, але і на большай частцы ўсходнеславянскіх земляў, стаўшы з часам у беларускай мове агульнаўжывальнымі; у рускай жа мове яны, па сутнасці, аказаліся забытымі або функцыянуюць сёння як устарэлыя ці дыялектныя словы (*вежа, година, клопотъ, краина, кропля; селянинъ, боронити, згубити, пытати, робити* і інш.).

Даволі разнастайны і багаты ў структурна-граматычных адносінах разрад старабеларускай лексікі ўтварэння словы, утвораныя на ўласнабеларускай моўнай глебе. Да іх ліку адносіліся словы індаеўрапейскага, праславянскага ці старажытнарускага паходжання, якія ў працэсе фарміравання беларускай мовы змянілі сваё фанетычнае аблічча, перааформіліся па фанетычных законах народна-гутарковай беларускай мовы, адлюстраваны, напрыклад, такія яе асаблівасці, як:

1) з'яўленне прыстаўных (пратэстычных) *а, і* перад *р, л, м* пры збегу зычных на пачатку слова (*ільняный, иржа*) і прыстаўных *в, з* перад націскнымі галоснымі *о, у* (*воко, вольха, вулица*);

2) пераход ненаціскага *у* ў пачатку слова пасля галосных *у* гук *ў*, які на пісьме перадаваўся праз літару *в* (*вдарити, вжо, вродитися*);

3) наяўнасць спалучэння *ры, лы* на месцы былых *рь, ль, рь, ль* у становішчы паміж зычнымі, дзе рэдукаваныя *ь, ь* былі ў слабай пазіцыі (*крывавый, хрыстити (кръстити, хрыбетъ(хръбьтъ))*);

4) зацвярдзенне губных на канцы слоў (*семъ, церковъ, кровъ*);

5) падаўжэнне зычных ў інтэрвакальным становішчы (*беззаконне, вьспоминанне*).

Некаторыя словы, якія былі шырокаўжывальнымі ў часы ўсходнеславянскага моўнага адзінства, але лічыліся стараславянізмамі (гэта было абумоўлена значным уплывам стараславянскай мовы на старажытнарускі слоўнік), вызваліліся ад стараславянскіх моўных элементаў – фанетычных, граматычных, словаўтваральных – і замяняліся ўсходнеславянскімі ці ўласна беларускімі адпаведнікамі. Так, варта адзначыць:

1. Замену няпоўнагалосных формаў поўнагалоснымі: *ворогованье* (вражда), *жерець* (жрець), *солодкий* (сладкий).

2. замену спалучэння *жд* (з праславянскага **dj*) на *жс* ці *дж*: *межа*(межда), *сажа* (сажда), *горджусь*, *суджу*, *шкоджу*.

3. Замену стараславянскіх прыставак *из-(ис-)*, *воз- (вос-)* на адпаведныя ўсходнеславянскія *вы-, уз- (ус-)*, *з-:* *выбрати* (избрати), *узростъ* (возростъ).

4. Замену стараславянскіх суфіксаў *-уш(-юш-)*, *-ащ(-ящ-)* суфіксамі *-уч(-юч)*, *-ач(-яч)*: *верующий* (верующий), *просячи* (просящий).

Да ўласна беларускай лексікі адносяцца таксама і словы, утвораныя ад спрадвечных і запазычаных слоў рознымі спосабамі:

1) **Суфіксальным** пры дапамозе наступных суфіксаў.

-к- *калитка* (*калита*), *овечка* (*овьца*), *стежка* (*стезя*).

-никъ- *бляховникъ* (*бляхар*); *военникъ*, *воевникъ* (*воін*); *збройникъ* (*узброены воін*).

-акъ-: *рыбакъ*(*рыбарь*); *спевакъ*, *простакъ* (абазначалі асоб паводле дзеяння і ст.руск. мове мелі, як правіла, іншае словаўтваральнае афармленне).

-окъ-: *второкъ* (*въторникъ*), *пожытокъ*(*пожитие*), *понеделокъ*(*понедельникъ*), *смутокъ* (*съмутъ*).

-аръ-: *звездаръ*, *крамаръ*, *лекаръ*, *млынаръ*.

-ецъ-: *жерець*, *дубецъ*, *ездзецъ*, *крушець* (каштоўны метал).

-остъ-: *глубокость* (*глубина*); *далекость* (*дальство*); *здоровость* (*здравие*); *свобольность* (*свобольство*).

-цъ-: *боголюбца* (*боголюбьць*), *державца* (*державьць*), *звездозорца* (словаўтваральны тып назоўніка з суфіксам *-цъ-* шырока бытаваў у старабеларускай мове паралельна з іншымі суфіксамі асобы: *-ин-*, *-ын-*).

-тель-: *властитель* (*властелин*), *буритель*(*заваёўца*), *оборонитель*.

2) **Прэфіксальным** пры дапамозе наступных прыставак:

вы-: *выбрати* (избрати), *выкоренити* (искоренити), *выполнити* (исполнити), *высвободити* (освободити) – як правіла, у дзеяслоўных формах.

за-: *забоготети* (разбоготети), *загинутти* (погинутти), *заслышати* (услышати); *забойство* (убийство), *застарелый* (устарелый).

до-: *доглядати* (поглядати), *дожынати* (пожинати), *допомогати* (помогати).

по-: *побудити* (възбудити), *померети* (умерети), *послышати* (услышати).

роз-(рос-)(замест традыцыйнай царкоўнаславянскай

раз-(рас-)): *роздати* (раздати), *розмешати*, *роспытати* (распытати).

на-: *набыстрейший, намилейший, намудрейший, намужнейший, наславнейший, наболей, налпей* (простыя формы найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў). У старажытнаруускай мове ў дадзеных формах ужываецца прэфікс **наи-** (яны захоўваюцца і ў сучаснай беларускай мове), які атрымаў пашырэнне і ў старабеларускай мове і выкарыстоўваўся ў словах паралельна з прэфіксам **на-**.

3) **Шляхам аснова- і словаскладання** па наступных асноўных мадэлях:

- назоўнік + назоўнік: *кожсрезацель, бороноволокъ, детоучитель, пивоварець, свинопасъ*, і інш.
- прыметнік + назоўнік: *краснопение, великоможность*.
- лічэбнік + назоўнік: *первоепископъ, первоучитель*.
- займеннік + назоўнік: *самообвинение, штодень*.
- прыметнік + прыметнік: *долговечный, старосвецкий*.
- шляхам субстанцывацыі: *подловчий, подчаший* (назвы пасад і роду заняткаў); *гребельное, мостовое* (віды платы, збораў).

На ўласнабеларускай моўнай глебе даволі выразна праявіла сябе тэндэнцыя да замены асобных архаізмаў, стараславянیزмаў і неасвоеных запазычанняў уласна беларускімі лексэмамі. Напрыклад: зрети – *глядети*, глаголь – *слово*, время – *часъ*, речи – *говорити*, каждый – *кожний*. Даволі адчувальнай гэтая тэндэнцыя была ў выданнях Ф.Скарыны ў яго паслядоўнікаў – С.Буднага і В.Цяпінскага (гlose Ф.Скарыны; тлумачэнне незразумелых царкоўнаславянیزмаў ў запазычанняў шляхам падбору беларускіх адпаведнікаў непасрэдна ў тэксе С.Будным: *дабры людзі* или *служэбныя*; *зелье* або *лекарство*; *агньцом* или *бараном* і інш.).

Найбольш поўнае праяўленне гэтая тэндэнцыя атрымала ў мове дзелавай пісьменнасці, свецка-мастацкіх творах.

Трэба адзначыць, што ў старабеларускай мове многія лексемы, якія генетычна ўзыходзілі да праславянскай ці старарускай моў, нярэдка падвяргаліся семантычным зменам – звужэнню ці пашырэнню семантыкі. Так, пашырэнне семантычнага аб’ёму адбылося, напрыклад, у назоўніку *лазня*, які ў старарускай мове ўжываўся са значэннем “пабудова, дзе мыюцца і парацца”. У старабеларускай жа мове дадзенае найменне, апрача таго, магло ўжывацца з іншым значэннем – “лясная будка, хата вартаўніка”. Семантычную трансфармацыю перацярапела і слова *ворожбитъ*, якое ў старарускай мове мела значэнне “ворат”. У старабеларускіх пісьмовых крыніцах гэтая лексема засведчана са значэннем “асоба, якая варожыць, чаруе”: людие ...послухали суть чародеиниковъ и ворожбитовъ (Варл., 280); *борусъ*: старарускае значэнне “хустка, ручнік”, старабеларускае – “настольнік”.

Пашырэнне семантычнага аб'ёму асобных слоў можна праілюстраваць таксама на прыкладзе назоўніка *статокъ*: старарускае значэнне “маёмасць, спадчына”, старабеларускае – “статак, жывёла”(выкарыстоўваецца і ў сучаснай беларускай мове).

Прасочым таксама семантычныя зрухі ў дзеяслове *годовати*: стараруская мова “дазваляць”, старабеларуская – 1. “расціць, гадаваць”: ми лепей было колибыхъ тебе ни родила, ни годовала (Чэця, 96б); 2. “баляваць, банкетаваць”: дня некоторого царь Филиппъ годоваль з княжаты (Ал., 3б).

Відавочна, што ўзнiкненне другога значэння (незвычайнае семантычнае пераасэнсаванне) тлумачыцца ўплывам паланізмам *godu* “свята, банкет”.

Животъ: стараруская мова: 1. “жыццё”; 2. “жывёла”; 3. “маёмасць”. У старабеларускіх пісьмовых крыніцах прэвалюе ўжыванне дадзенага слова ў першым значэнні “жыццё”. З такой семантыкай лексема ўжыта іншы раз і ў творах мастацкай літаратуры больш позняга часу (у творах Ф.Багушэвіча, М.Лынькова і інш.) з мэтай надання стылю архаічнага характару або ў сказах з устойлівымі словазлучэннямі: Мусіць думаў – тут вечны живот. Аж іначай падумаў сам бог (Багушэвіч). Апрача таго, у старабеларускіх помніках сустракаюцца: *животъ* “частка цела чалавека”: христось в животъ дивичий вселился и породился (Чэця, 120).

Назоўнік *мати* (індаеўрапейскі па паходжанні) быў аднолькава пашыраны як у старарускай, так і ў старабеларускай мове. Суфіксальнае ж утварэнне *матка*, якое функцыянавала ў абедзвюх мовах паралельна з *мати* ў старажытнарускую эпоху мела тэрміналагічнае значэнне “пчаліная матка”; у старабеларускую – “маці”, “божая маці (багародзіца)”: ты ми убилъ отца и матку (Трыстан, 157); матка божая...помочи намъ жадной дати не може (Бельск., 351б).

Прудъ : стараруская мова: 1. “хуткі паток”; 2. “плаціна, запруда на рацэ”; 3. “разліў запруджанай ракі” + старабеларуская: 4. “млын на плаціне”(шырока бытавала ў жывой народнай гаворцы XIX – XX стст.: (сустракаецца ў запісах І.Насовіча, У.Дабравільскага)). У сучаснай беларускай мове яму адпавядае лексічны эквівалент – сажалка; стаў (запруда).

У старабеларускай мове назоўнік *прудъ* праявіў даволі значную словаўтваральную актыўнасць, пра што сведчыць яго даволі разгалінаванае словаўтваральнае гняздо: *прудъ* – *прудокъ* (дэмінітыў) – *прудникъ* (млынар); –*прудище* “месца, дзе стаяў пруд (млын)” – *прудовый* (камень). У сваю чаргу прыведзеныя дэрываты сталі базай для ўтварэння антрапанімічнага і тапанімічнага матэрыялу: *Прудэсік*, *Пруднікаў* (прозвішчы); *Пруд*, *Прудок*, *Пруднікі*, *Прудзішча*(паселішчы)і інш.

Як бачым, у адных выпадках семантыка старарускіх слоў у старабеларускай мове захоўваецца, у другіх – часткова ці поўнасцю

змянялася, што было выклікана, мабыць, змяненнем уяўленняў пра тыя ці іншыя прадметы, з'явы ў працэсе іх пазнання.

Такім чынам, фарміраванне ўласна беларускай лексічнай сістэмы адбывалася на працягу некалькіх стагоддзяў рознымі шляхамі і ў розных накірунках. Асноўным ядром старабеларускага слоўнікавага фонду стала стараруская лексіка, якая і з'явілася зыходным матэрыялам у развіцці мовы беларусаў у XIV – XVIII стст.

3. У працэсе фарміравання беларускай народнасці ўтваралася старабеларуская мова з яе спецыфічнымі асаблівасцямі. Многія словы індаеўрапейскага, агульнаславянскага і старажытнарускага паходжання падпарадкоўваліся ў беларускай мове яе граматычнай сістэме, падвяргаліся дзеянню сваіх унутраных законаў моўнага развіцця.

Гэта адносіцца не толькі да фанетычнага боку, але і да словаўтваральнай структуры. Часта словы аднаго семантычнага раду ў старабеларускай мове ўтвараліся ад адрозных, у параўнанні са старажытнарускай эпохай, агульнаславянскіх суфіксаў, прэфіксаў або словаскладання.

Важны працэс папаўнення і развіцця ўласнабеларускай лексікі папаўненне словамі, якія не мелі адбітку старажытнарускай эпохі.

Большасць з іх былі *агульнымі для беларускай, украінскай і польскай моў*. Так адбывалася ў выніку існавання беларусаў, украінцаў і палякаў у межах адной дзяржавы.

Зносіны народаў пашырыліся пасля жаніцбы літоўскага князя Ягайлы з польскай каралевай Ядвігай (1386) пасля Люблінскай уніі (1569), калі ВКЛ было далучана да Рэчы Паспалітай. Польскія феадальныя атрымалі права пасяляцца на спрадвечнай тэрыторыі Беларусі, дзе ў той час з'яўляліся школы і адпаведная літаратура. Польская мова ўваходзіла ва ўжытак беларусаў, а беларускай мовай карысталіся часам палякі.

Адны і тыя самыя словы былі пашыраны адначасова на польскіх, беларускіх і ўкраінскіх землях: *але, альбо, бачыти, брудъ, гомонъ, гукъ, зневага, непрыстойне, тыдень, якость, щырый, подлога, справа, слупъ, шматъ, шлюбъ*. Некаторыя словы, характэрныя для беларускай, украінскай і польскай моў, мелі ў іх неаднолькавую словаўтваральную і гукавую структуру: *зранку* (zrana), *отчына* (ojczyzna), *кветный* (kwiatowy), *однакъ* (jednak), *волоцуга* (włosęga), *король* (król), *сведокъ* (świadek), *трывати* (trwać), *тривожити* (trwożyć), *переконати* (przekonać), *перешкола* (przeszkoda). Менш пашыраныя словы, абмежаваныя беларускай і ўкраінскай мовамі: *докуль, ежа, кожний, нащадокъ, олатка, чаботъ, надто, мовчки, захопити, поселникъ* 'пасяленец'. Частка такіх слоў мела розныя фанетычныя характарыстыкі: *даць* (дати), *есці* (їсти), *лето* (літо), *цярпець* (терпіти), *сякера* (сокира).

Шмат вузкамясцовых слоў, якія былі прыналежнасцю пэўнага дыялектна-сацыяльнага асяроддзя, захавалася ў мове інтэрмедый (інтэрлюдый) да школьных драматычных твораў XVII-XVIII ст., аўтары якіх захавалі ўзоры тагачаснай мовы беларускіх сялян: *апундырыць* ‘прыглушыць’, *берестень* ‘гліняны гаршчок, аплецены бяростам’, *кавярзень* ‘лапаць’, *нетуці* ‘няма’, *пераплоть* ‘агароджа’, *сачень* ‘праснак’, *тарарычка* ‘бубен’, *хварыш* ‘прыпадак’, *мезга* ‘сушаная кара’, *залюкаць* ‘запалохаць’; агульнанародныя і вузкамясцовыя словы і формы: *заспати* ‘паспець’, *кремь* ‘соты ў вулі, дзе вымерлі пчолы’, *озеродь*, *покуль*, *русмистый* ‘карычневы’, *споручь*.

У XIV – XVII стст узнікла і пачала фарміравацца:

- Грамадска-палітычная, юрыдычная лексіка (*авантюра, акт, апеляцыя, декрэт, конституцыя, рахунок*).
- Гандлёвая лексіка (*вага, важыці, купець, мерка, прыбыток, торгавля, цена*).
- Сельскагаспадарчая лексіка (*борона, жито, овесь, сеянне, сноп, зерне, збожжэ, молотыці*).
- Ваенная лексіка (*войско, оружие, дружина, конный, люди ратные, гвардия, гусарь, капитан*).

Перыяды росквіту і заняпаду роднай мовы цесна звязаны з гісторыяй нашага краю.

I перыяд (XI – XII ст.) – росквіт Полацкага і Турава-Пінскага княстваў. Гэта высокі ўзровень пісьменнасці, доўгліства, прыкладнога і выяўленчага мастацтваў, час дзейнасці асветнікаў Е. Полацкай, К. Тураўскага.

II перыяд (XIII – XV ст.) – завяршаецца станаўленне беларускай народнасці і старабеларускай мовы. У мове назіраецца сінтэз славяна-візантыйскіх традыцый і новых заходнееўрапейскіх тэндэнцый, засваенне велізарнага пласта слоў з польскай, нямецкай моў. У гэты час закладзена аснова культуры, неабходная для пераходу ад Сярэднявечча ў новы час.

III перыяд (XVI – першая палова XVII ст.) – эпоха Рэнесансу. Гэта зорны час беларускай мовы. Надзвычайны ўздым беларускай літаратуры, мастацтва, палітычнай і грамадскай дзейнасці. Беларуская мова становіцца дзяржаўнай у ВКЛ. На ёй вядзецца справаводства, пішучца дыпламатычныя дакументы, летапісы, рэлігійныя тэксты, вучэбныя кнігі, робяцца пераклады з іншых моў.

Пісьменства на Беларусі было на высокім узроўні і яшчэ больш інтэнсіўна пачало развівацца з узнікненнем кнігадрукавання. Дзякуючы Ф. Скарыне ў 1517г. на Беларусі ўпершыню на тэрыторыі ўсходніх славян з’яўляецца друкаваная кніга. У Маскве друкаваная кніга з’явілася толькі амаль праз 50 год, у 1564г., дзякуючы Івану Фёдараву і Пятру Мсціслаўцу, якія потым пераехалі на радзіму Беларусь, дзе працягвалі друкарскую дзейнасць. У 1562г. выдаюцца кнігі ў Нясвіжы Сымонам Будным, братамі

Мамонічамі –уВільні, якая была сталіцай ВКЛ і спрадвечнай сталіцай Беларусі (у 1920г. была аддадзена Літве).

IV перыяд (другая палова XVII –першаяпалова XIX ст.) –гэтаамаль 200-гадовы перыяд забароны беларускай мовы (Рэч Паспалітая, Унія 1696г., знаходжанне у складзе Расійскай імперыі з 1791г.). Мова функцыянавала на ніжэйшых узроўнях і зберагла сябе.

V перыяд (20-я гады XIX ст. –пачатакXX ст.):

а) 20 – 70-я гады XIX ст. –дзеінасцьВіленскага ўніверсітэта. Этап асветніцтва, рамантызму, мары аб аднаўленні беларускай дзяржаўнасці, якія падаўляліся ў Расійскай імперыі;

б) канец XIX –пачатакXX ст. –адноснамірны этап, накіраваны на развіццё нацыянальнай самасвядомасці; эпоха стварэння беларускай літаратурнай класікі;

в) 20-я – 80-я гг.XX ст. – савецкі перыяд; пераважнае ўжыванне рускай мовы ва ўсіх сферах грамадства;

г) 90-я гг.XX ст. – наш час – сучасная беларуская літаратурная мова; дзяржаўны білінгвізм.

Грамадска-палітычная лексіка

Фарміраванне лексіка-семантычнай групы грамадска-палітычнай лексікі ў старабеларускай мове адбылося на *базе старажытнарускай грамадскай тэрміналогіі*.

У ВКЛ беларуская мова як дзяржаўная была заклікана абслугоўваць заканадаўства, справаводства, справавую перапіску ў міждзяржаўным маштабе. Тут на дапамогу старажытнарускай лексіцы прыходзілі суседнія мовы, асабліва польская, якая, разам са старажытнарускай, стала крыніцай стварэння грамадска-палітычнай і юрыдычнай тэрміналогіі старабеларускай мовы.

Структура грамадства:

Ніжэйшае саслоўе

Вясковае насельніцтва:

- *челядь невольная* ‘сукупнасць паднявольных людзей’,
- *челядь вольная* ‘вольныя людзі на службе ў памешчыцкай сядзібе’,
- *челядь отчизная* ‘нявольнікі, што перайшлі па спадчыне’,
- *челядь поспольная* ‘нявольнікі ў калектыўным уладанні’,
- *челядь позычаная, челядь закупная, челядь дворная, челядь домовая*.

Адна падняволеная асоба: *челядинъ, челядникъ, невольникъ, паробокъ, человекъ, слуга, девка невольная, жонка невольная, челядница*.

- Службовыя і рамесныя сяляне ў залежнасці ад спецыфікі заняткаў: *конюхъ, конюхъ седельный, машталеръ, кобыльникъ, лейтъ, конокормець*;

- *стадникъ* ‘даглядчык кароў’, *свинарь*, *пастухъ*, *подлазникъ* ‘пчаларь’, *рыболовъ*, *неводникъ* ‘рыбак’, *бобровникъ*;
- *осочникъ* ‘ахоўнік лясоў’, *ловець*, *мысливець*, *стрелець* ‘паляўнічы’, *сокольникъ*, *пташникъ*, *шатерникъ* ‘лаўцы птушак’;
- *смоляръ*, *дегтярь*, *угольникъ*, *соляникъ*, *рудникъ*, *огородникъ*, *коваль*, *кравецъ*, *мечовникъ*, *шевецъ*, *дойлида*.
- *непохожие* (не мелі права пакідаць месца жыхарства)
- *похожие* (такое права мелі) у залежнасці ад заседлости ці земской давности
- не хадзілі на паншчыну і не выконвалі ніякай службы ў панскім маёнтку *оброчники* (плацілі аброк),
- *куничники* (арандавалі зямлю і плацілі арэнду пад назвай *куница*),
- *данники* (жылі ў мясцовасці, дзе не было панскіх маёнткаў, і плацілі *дань*).

Вялікая па колькасці катэгорыя вясковага насельніцтва – *слугі*. Іх абавязак – ваенная служба, у мірны час – раз’езды па княскіх даручэннях: *слуга путный*, *бояринъ путный*, *слуга панцырный*, *слуга доспешный*, *слуга щитный*, *слуга конный*.

Гарадское насельніцтва: *мещане*, *предмещане*.

Сярэднія класы ВКЛ – дробнамаёмаснае баярства, якое паступова ператварылася ў шляхецкае саслоўе – *бояре-шляхта*, *бояре* (*боляринъ*), *земяне*, *шляхта*.

Вышэйшае саслоўе – *князь*, *панъ* (*вельможный*), *бискупъ* ‘духоўная асоба’.

Маёмаснае становішча:

- ‘багацце’ абазначалася праз словы: *богатство*, *богатети*, *богачъ*, *знатникъ*, *сутый* ‘пышный’;
- ‘беднасць’: *нендза*, *надза*, *нужа*, *убозство*, *бедникъ*, *бедный*, *немаетный*, *недзный*, *нендзникъ*, *убогий*, *жебрацтво*, *жебракъ*;
- *маётность лежащая* (нерухомая), *маётность рухомая*, *дедина*, *отчина*, *материзна*, *дядьковицина* (класіфікацыя маёмасці па спадчыннай прыкмеце), *спадокъ* ‘спадчына’, *делница* ‘частка маёмасці па спадчыне’; *именьє*, *поместье* ‘маёнтак, атрыманы па месцы службы’, *дворъ* ‘маёнтак вялікага князя, памешчыка’, *фольварокъ*, *столовое именье* ‘дзяржаўны маёнтак’, *пенное именье* ‘спрэчны маёнтак’, *прономия* (‘маёнтак рымска-каталіцкай царквы’);
- ‘пасаг’: *вено*, *внесеньє*, *выправа*, *посагъ*, *приданое*.
- *дягло* (падатак зернем), *мезлева* (жывёлай, птушкамі), *дань* (грашыма),
- *поземъ* (плата за карыстанне зямлёй),
- *осадные пенези* (аброк замест рамесніцкіх павіннасцей),
- *ордыница* (збор сродкаў для крымскага хана),

- *мостовою* (мыта за перавоз тавараў праз мост), *гребельною* (праз грэблю),

- *пометною* (плата суду ад выйгрыш справы),
- *потуремною* (плата ад вязня пры выхадзе з турмы),
- *поланцужною* (плата за сядзенне ў ланцугах).

Старажытнае цэнтральнае і мясцовае кіраванне:

Вярхоўная ўлада: кніжная лексіка (гісторыка-юрыдычныя дакументы, рэлігійныя творы; непасрэднага дачынення да жыцця ВКЛ не мае): *самодержець, король, монархъ, солтанъ, сенат, царъ, цесаръ*.

Вышэйшая ўлада ВКЛ: князь, вярдь, корона, маѣстатъ, столица, титул, іединоўладца, устава, указъ, прывилей, декреть, конституция, паны-рада (савет буйнейшых феадалаў пры Вялікім Князі Літоўскім), сейм (шляхецка-магнацкі з'езд для вырашэння важных пытанняў палітыкі і заканадаўства, які склікаўся вялікім князем і панами-радай).

Высокапастаўленыя чыноўнікі: паны-рада: *канцлеръ* 'правіцель дзяржаўнай канцылярыі',

подскарбий земский 'загадчык фінансамі ВКЛ,

подскарбий дворский 'загадчык фінансамі князя',

маршалокъ земский 'ахоўнік парадку і этыкету пры двары і на сейме',

гетманъ на вьыси 'начальнік узброеных сіл.

Подчаший, чашиникъ, крайчий (разразаў ежу), *подстолий, кухмистръ* – адказвалі за вялікакняжацкую ежу.

Урадавыя асобы мясцовых органаў улады: *воєвода, староста, каштелянъ* 'камендант замка',

подстаростий, казначей, городничий 'адказны за спраўнасць замкавых умацаванняў',

войский, конюший, ловчий, сокольничий, лесничий;

наместникъ-державца 'мясцовы правіцель',

маршалокъ 'чыноўнік, які судзіў па асобых даручэннях намесніка-дзяржаўцы',

дворовый урядъ 'адміністрацыя маёнтка',

тивунъ 'бліжэйшы памочнік вялікакняжых намеснікаў-дзяржаўцаў па нагляду за работамі ў маёнтках і захаванню сабранага ўраджаю і маёмасці, разглядаў зямельныя сутыкненні і дробныя спрэчкі між сялянамі',

хоружий 'прадстаўнік улады, што выбіраўся князем для збору *серабшчыны* 'грашовы падатак на ваенныя патрэбы' і для вываду шляхты на вайну'.

У гарадах з Магдэбургскім правам (права на самакіраванне, незалежнасць ад князя) на чале ўлады стаялі *войт* і *лентвойтъ* 'намеснік войта'. Кіраўніцтва ажыццяўляла *рада, лава* 'адміністрацыйна-судовы орган'. Члены гэтых устаноў зваліся *радца, радникъ, бурмистръ, лавникъ*.

Старабеларуская грамадска-палітычная лексіка адрознівалася стабільнасцю і разнастайнасцю, што праявілася ва ўсебаковасці ахопу паняццяў грамадскага жыцця і дакладнасці асобных лексічных сродкаў. Пераважная большасць тэрмінаў, што характарызавалі структуру грамадства, яго маёмаснае становішча, павіннасці і падаткі, засталіся ў межах XIV-XVI ст. і не захаваліся ў сучаснай беларускай мове. Падобныя лексемы зніклі разам са зменай сацыяльна-гістарычных абставін, для выражэння якіх яны служылі і ўжываюцца зараз толькі як гістарызмы.

Гандлёвая лексіка

Лексіка, звязаная з працэсамі абмену, куплі-продажу тавараў, належыць да старажытных пластоў славянскай лексічнай сістэмы. Агульныя паняцці гэтых працэсаў лексічна аформіліся пераважна ў перыяд *славянскага* моўнага адзінства, таму найбольш важныя тэрміны гэтай лексічнай групы ў славянскіх мовах маюць агульнае паходжанне. Большае развіццё гандлёвыя зносіны між народамі атрымалі пазней у сувязі з ростам гарадоў і складаннем дзяржаўных феадальных аб'яднанняў.

Гандлёвая лексіка падзяляецца: агульныя назвы гандлёвага працэсу: *торговати, купчити, гандлевати* (з нямецкай мовы – *handel*), *перекуповати* 'купляць тавары, каб прадаць з прыбытка', *шинковати* (з нямецкага *shenken* 'гандляваць віно, гарэлкай'), *купити, продати; торгъ, торговля, торгованье, гандель, купецтво, перекупничество, перекупъ, перекупованье, шинкъ;*

назвы асоб-удзельнікаў гандлёвага працэсу:

купецъ 'той, хто гадлюе, той, хто купляе', *гость, торговецъ, купчикъ* (дробныя гандляры), *продавачъ, продавецъ, перекупъ, перекупникъ* 'гандляр, які займаецца перапродажам', *шаперъ* 'перакупшчык збожжа', *кормникъ* 'гандляр харчамі', *железникъ, кленикъ, мясникъ, крамаръ, крамникъ, имбарникъ, шинкаръ, шинкарка, корчмитъ, корчмиха, корчмаръ* (асобы, якія гандлююць напоямі);

назвы месц, дзе адбываецца гандаль:

торгъ 'публічнае месца для гандлю, агульны гарадскі плац', *ярмаркъ* (з нямецкага *Jahr* 'год', *Markt* 'рынак'), *рынокъ* (са старанямецкага *ring* 'цэнтральнае месца ў горадзе, дзе адбываліся сходы, пакаранні, таргі'), *крама, крамница, ятка, клетка, корчма* (месца гандлю напоямі);

меры вадкіх і сыпкіх рэчываў (віно, збожжа, соль, попел і інш.):

бочка, ведро, дежа, фаса, ушатъ, куфа, барила, кадь (4 пуды, 64 кг), *кубель, корецъ* (пасудзіна, якой вымяралася збожжа, крупа, мак, часнок, гарох),

гарнецъ (мера віна і сыпкіх рэчываў, ад дзеяслова *горнути*, прыкладна 250 г),

глякъ, кварта, возъ (мера сена), *колеса* (сена), *копа* ('куча, сукупнасць', пазней падліковая адзінка з лічбавым значэннем 60 пры

вымярэнні колькасці снапоў, як, агуркоў, капусты, грошаў), меры ('спосаб вымярэння': бочка меры вилинской, краковской);

назвы дробных велічын: *полтъ* (мера мяса), *четверть* (чвэрць аршына, 4 вяршкі), *чверть*, *четвертка*, *осмина*, *вершокъ* (адна шаснаццатая частка аршына, прыкладна 4,4 см), *шеснастка* (мера сыпкіх цел);

лінейныя меры: *локоть* (мера тканін),

аршинъ (даўжыня рукі ад пляча, прыкладна 71 см),

верста (500 сажень, прыкладна 1,05 км),

сажень (ад дзеяслова сягати, 3 аршыны, прыкладна 2,13 м)

- *гривна* – упрыгожанне (залаты ці срэбраны медальён) – манета;
- *алтынъ* – з цюркскіх моў 'залаты';
- *корабельникъ* – назва англійскай і французскай манеты з малюнкамі ружы і карабля;
- *шелегъ* – з гоцкага *skilliggs* (старажытнарускае *склязь*, *стлязь*);
- *пеназь* – з гоцкага *ranniggs* – грашовая адзінка і грошы наогул (*пеназь белый*, *пеназь литовский*);
- *грошъ* – з лацінскага *grossus* 'вялікі', меншы за *рубль*, большы за *пеназь*, *грошъ широкий* (14 пенязей), *пенежный* (8-10 пенязей), *плоский*, *узкий*; *полугрошекъ*;
- *гроши* – агульная назва манет;
- *талеръ* – ад мясцовасці ў Багеміі (Чэхія) – Іохімсталь, дзе з пачатку XVI ст. чаканілі манету іохімсталеры, у польскай і беларускай мовах замацавалася назва *талеръ* (з 1533 г.), у Расіі – *ефимка*; *талер левковый* – талер з малюнкамі льва – *левокъ*;
- *вердункъ*, *ортъ* – запазычанні з польскай мовы з пранікненнем польскіх манет у грашовы зварот ВКЛ;
- *рубль*, *полтина*, *деньга* (з цюркскіх моў), *золотый*, *скотець*.

З гандлёвай лексікі старабеларускай мовы прыкметныя змены адбыліся ў сістэме грашовых найменняў у сувязі з поўнай яе залежнасцю ад дзяржаўна-эканамічнага заканадаўства. Устойлівасць выявілі назвы адзінак меры з прычыны традыцыйнасці ў народным жыцці спосабаў вымярэння. У гаворках захаваліся назвы *бочка*, *ведро*, *мех*, *фунт*, *пуд*.

Абазначэнні ўзброенага сутыкнення двух варажых лагераў або войскаў: *воевати(ся)*, *бити(ся)*, *боевати*, *штурмовати* (з ням. *Sturm*, польскае *szturmować*);

- узброенае сутыкненне: *битва*, *брань*, *бой*, *война*, *побоиско*, *подбегъ*, *потычка*, *поражка*, *утарчка* (кароткачаовыя сутыкненні з ворагам, лакальныя канфлікты), *валька*, *штурм*;
- *войска*, *рушенье* 'выступленне войска для ваенных дзеянняў, апалчэнне шляхты, якое адрознівалася ад наёмнага войска тым, што служыла не за грошы, а за права валодання зямлёй', *полкъ*, *полчина*, *гуфъ*,

уфъ, гуфецъ, уфецъ, рота, почетъ, ватага, ватажка, загонъ, прапорецъ, президия, хоругвь, чата, чамбуль, рать;

Назвы ўдзельнікаў узброенай барацьбы: *жолнеръ* (з польскага *żołnierz* ‘салдат’, ‘наёмны воін, удзельнік ідэалагічнай барацьбы’), *гайдукъ* (з вянгерскай мовы ‘наёмны, пяхотны воін, узброены слуга’), *драбъ* (з польскага *drab* ‘пешы воін’), *бенникъ, боевникъ, боюцъ, вои, воинъ, военникъ, воинникъ, воювникъ, валечникъ, витезь;*

Назвы ваюючых асоб з улікам іх іерархічнага становішча: *десятникъ, сотникъ, тысячникъ, полковникъ, ротмистръ* - усходнеславянская традыцыя, калі войска падзялялася на дзясяткі, сотні, тысячы.

У XVI ст. (“Хроніка” Бельскага) – *сотникъ, ротмистръ*, на пачатку XVII ст. – *полковникъ*.

Вышэйшая вайсковая пасада ў старабеларускай мове – *гетманъ* (з нямецкай мовы праз польскую).

Назвы ваюючых у залежнасці ад: спосабу ўдзелу ў баі: *пеший, ездный, верхникъ, комонникъ;*

- ад узбраення: *стрелецъ, копейникъ, затинщикъ, щитоноша, пушкарь;*

- ад прыналежнасці да вайсковай адзінкі: *полчанинъ, чатовникъ;*

Назвы прадметаў узбраення: *броня (зброя), оружје* (у перакладных творах ‘халодная зброя’), *мечъ* (доўгі востры з абодвух бакоў кінжал), *кордъ* (від мяча), *сабля, шабля* (форма з’явілася пад уплывам польскай мовы, дзе перадавалася на пісьме мазурскае вымаўленне лексемы), *копье* (колючая зброя на доўгім дрэўку), *древо, древце* (копье), *рогатина, оцень;*

- *стрельба, ручница* ‘ручная стрэльба’, *полгакъ (пулгакъ, з нямецкага Halbhaken праз польскае pulhak ‘ручная агнястрэльная зброя’), мушкетъ, аркабузь (гаркабузь);*

- буйнога калібру: *армата* (з лацінскага *armata* праз польскую мову, ‘артылерыя, флот’), *гармата* ‘пушка’, *дело* (з польскага *działo* ‘пушка’), *гаковница, мождчерь, пушка.*

Навукова-кніжная лексіка

Асноўная колькасць навуковых тэрмінаў прыпадае на канфесійную і свецкую літаратуры і менш за ўсё іх у справавой пісьменнасці, што ўказвае на абмежаванасць ужывання навуковых тэрмінаў у тагачаснай жывой гаворцы.

Слова *наука* ўпершыню адзначанецца ў перакладных рэлігійных аповесцях канца XV ст.: *тогда оное детятко дано на науку* (“Жыццё Аляксея, чалавека Богага”).

- *архитектура* (“майстерство албо наука около будованя” – П. Барында);

- *барберство* (“медыцынскае лячэнне”);

- *богословіє* (теология, феоология).
- *географіа* (“Землѣ описанье” – П. Бярында);
- *гистория* (история, хистория, “лѣтописецъ” – Ф. Скарына);
- *диалектика* (філософскае разважанне);
- *малерство* (“живописательное художество” – П. Бярында);
- *Ортографія* (“Дзѣннік” Ф. Еўлашоўскага);
- *педагогіа* (“пѣстунство” – П. Бярында);
- *філосафіа* (“любити Бога для самого себе” – Ф. Скарына).
- *ученый* – агульнны тэрмін, спачатку выступаў як азначэнне да слоў муж, чалавек – Ф. Скарына;
- *мудрецъ* – вучоны чалавек, мысліцель;
- *докторъ* – і вучоны наогул, і чалавек, які лечыць, урач;
- *барберъ* (балверъ) – *врачъ, лекаръ, цируликъ* (урач, першымі лекарамі былі цырульнікі);
- *архитекторъ* – *архитектонъ* (“старшій тесля або майстер тесельскій” – П. Бярында);
- *астролокъ, астрономъ, звездаръ, звездозорца, звездозорецъ, звездочетецъ, звездочетца, звѣздарька*;
- *гисторикъ, историкъ, кройникарь, летописецъ*;
- *географъ, еографъ, евграфъ*;
- *грамматикъ, медикъ, юристъ* (адзінкавыя выпадкі ўжывання слова ў перакладных тэкстах XVII ст.);
- *філософъ, филозофъ, філіозофъ, теологъ, феологъ*.

Працэс навучання: *учение, ученье, научанье, наученье*.

Месца, дзе навучаліся: *школа, академия, гимназия, семинария, училище, бурса* (памяшканне для жылля навучэнцаў).

Асобы, якія вучылі: *бакаляръ, дидаскаль, маистеръ (мистръ), наставникъ, педагогъ, прецепторъ, научитель, учитель, наставница, визитаторъ, экзаменаторъ, инспекторъ, школьникъ* ‘асоба, што наглядала за школай ці вучнямі’, *школяръ* ‘чалавек, які ведае граматы’, *научителка, учителка, учителница*.

Асобы, якія вучыліся: *ученикъ, ученица, учень, жакъ, спудей, студентъ (тщатель – П. Бярында)*.

Асобы – стваральнікі тэксту мелі назвы: *авторъ, дееписецъ, кананописецъ, кройникъ, летописецъ, поета, римодееписъ, шкрипторъ* ‘царкоўны летапісец’ – тэрміны з дыферэнцыяцыяй па жанрах.

Лінгвістычныя тэрміны: *азбука, алфаветъ, абецадло, литера, букиштаба, слово, писмо, письмена, диалектъ* ‘мова’, *мова, языкъ*.

- *Библия, евангелие, псалтырь, апостоль*;
- *кантыкъ, кондакъ, псалмъ, псаломъ, стишокъ, тропаръ*;
- *булла, декретъ, епистола, канонъ, шкриптъ* ‘пастанова і афіцыйныя рашэнні рымскага папы ці сабораў, у палемічнай літаратуры’;
- *история, кройника, летописецъ*;

• *книга, книжица, книжка, песня, повесть, приповесть, сказанье, трактатъ, паишквилюсь.*

Навуковая тэрміналогія старабеларускай мовы мела *кніжны* характар. У асноўным гэтыя тэрміны фіксуюцца перакладной рэлігійнай і свецкай літаратурай. Навуковыя тэрміны ў большасці з’яўляюцца іншамовнымі па паходжанні. Крыніцы навуковай тэрміналогіі – грэчаская і лацінская мовы, адкуль беларуская мова запазычвала тэрміналагічную лексіку або непасрэдна, або праз іншыя заходнееўрапейскія мовы.

У старабеларускіх рукапісных і друкаваных кнігах даволі разнастайна пададзены жывыя моўныя з’явы, уласцівыя беларускім гаворкам і не характэрныя ў цэлым для рускай і ўкраінскай моў. Да пералічаных ужо фанетычных адметнасцей неабходна дабавіць *падаўжэнне зычных (зелле, жыццё і інш.), зацвярдзенне р, ж, ш, ч (прамо, божэ, иншихъ, чыи і г.д.), прыстаўныя гукі в, г (восень, гусеница і інш.), пераход в, у, л у ў, перададзенае праз в (вжо, прышовъ і пад.), чаргаванне складоў ро, лозры,лы ў становішчы паміж зычнымі (кровъ – крыви, глотка – глытати і пад.). З марфалагічных рысаў: скланенне назоўнікаў тыпу боль, жалъ, тень, насыпъ і г. д. на ўзор мужчынскага роду, ужыванне канчаткаў -у(-ю) у назоўніках р. скл. адз. л. м. р. (народу, броду і пад.). У слоўнікавым складзе беларускай мовы, акрамя спрадвечнабеларускай лексікі, сустракаюцца шматлікія запазычанні з розных моў: польскай (*скарга, еднасьць, ліст, ксёндз і інш.*), чэшскай (*брама, гарцаваць і інш.*), літоўскай (*пуня, клуня, жвір і інш.*), нямецкай (*варта, штурм, фурман і інш.*), французскай (*паішпарт, сяржант і інш.*), італьянскай (*пошта, палац, кампанія і інш.*), лацінскай (*правінцыя, камісія, працэс, копія і інш.*), грэчаскай (*біблія, манах і інш.*), цюркскіх (*атаман, тавар, торба і інш.*) і г. д.*

Старабеларуская мова на працягу некалькіх стагоддзяў абслугоўвала розныя сферы грамадскага жыцця ў ВКЛ. Яна аказала ўплыў на іншыя мовы, у прыватнасці, на літаратурную мову рускай народнасці. Менавіта гэты перыяд (XIV – XVI стст.) лічыцца росквітам у гісторыі беларускай культуры, мовы, таму вучоныя і назвалі яго «залатым векам». Так, значная колькасць прававых тэрмінаў Статута ВКЛ не страціла свайго значэння і да сёння: *персона, абыватель, обычай, справядлівость, збіранье, складанье, справа, устав, кривда, выніс, мілосердые; ліст, мандат, пазычаць, опека, торг, давность; ображенье, здрада, везенье, змова, учынок, вырок, шкода; паньство, станы, врьд, повет, оселость, чюхінец, тубылец; оборона, цягненье.*

Аднак далейшы ход развіцця беларускай мовы быў надзвычай неспрыяльным.

У 2-й палове XVI ст. пасля аб’яднання Літвы з Польшчай на аснове Люблінскай уніі (1569 г.) беларускія землі ўвайшлі ў склад Рэчы Паспалітай. Пры падтрымцы каталіцкага Рыма Рэч Паспалітая пачынае

праводзіць палітыку апалячвання і акаталічвання беларусаў. Спачатку афіцыйна выкарыстоўваліся і польская, і беларуская мовы, але з цягам часу паступова ў якасці дзяржаўнай уводзіцца польская мова. У 1696 г. Варшаўскі сейм прыняў пастанову аб забароне беларускай мовы ў дзяржаўных і судовых установах. У канцы XVII ст. беларуская літаратурна-пісьмовая мова прыходзіць у поўны заняпад. Па сутнасці, працягвае развівацца толькі народная гутарковая мова (дыялекты), якая сустракаецца ў шматлікіх помніках фальклору (казкі, паданні, прыказкі, прымаўкі, вершаваныя творы, жарты і г. д.), а таксама ў якасці ўставак у польскамоўныя драматычныя творы для характарыстыкі беларускіх персанажаў. Менавіта з гэтага часу ў галовы тутэйшага насельніцтва ўбівалася негатыўнае, зневажальнае стаўленне да ўсяго беларускага, у першую чаргу да беларускай мовы, якую сталі называць «мовай хамскай, мужыцкай, паганскай». Польская мова лічылася мовай вышэйшага гатунку, панскай, шляхетнай. На вялікі жаль, многія прадстаўнікі беларускай шляхты за пэўныя прывілеі выракаліся не толькі роднай мовы, але і свайго беларускага паходжання, больш таго – сваёй веры.

У канцы XVIII ст. у выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай (1795 г.) беларускія землі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі. У 1840 г. царскі ўрад Мікалая I забараняе ўжываць саму назву «Беларусь» (існавала назва «Северо-Западный край»). Афіцыйная перапіска і мастацкая літаратура на беларускай мове былі забаронены. У літаратурнай беларускай мове гэтага часу амаль не было грамадска-палітычнай і навуковай тэрміналогіі, не было строгай сістэмы граматычных, лексічных і арфаэпічных нормаў (гэтым тлумачыцца адсутнасць у беларускай літаратуры такога напрамку, як класіцызм, дзе творы павінны пісацца на добра апрацаванай мове, высокім стылем).

Польскія і рускія вучоныя таго часу не прызнавалі беларускую мову самастойнай, разглядалі яе як польскі або рускі дыялект; вялі спрэчкі наконт таго, кім з'яўляюцца тутэйшыя жыхары – рускімі ці палякамі. Сваёй роднай мовай беларускі народ карыстаўся толькі ў бытавой сферы.

Літаратура

1. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы для спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія (па напрамках): вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне / склад. А.С. Дзядова. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2018. – 160 с.
2. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / Рэд. А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік. – Мінск, 1970. – 337 с.
3. Баханькоў, А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд : Сацыялінгвістычны нарыс / А.Я. Баханькоў. – Мн., 1982.
4. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы: гісторыя і сучаснасць. Мн., 2008.
5. Анічэнка, У.В. Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў: вучэбны дапаможнік / У. В. Анічэнка. – Гомель: ГДУ, 1978. – 93 с.
6. Плотнікаў, Б.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. – Мн., 2003. – 672 с.

АСНОЎНЫЯ ТЭНДНЦЫ І Ў РАЗВІЦЦІ СЛОЎНІКАВАГА САСТАВУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў XIX – XXI СТСТ.

1. Моўная сітуацыя на Беларусі ў XIX – пач. XX ст.
2. Асаблівасці генетычнага складу лексікі беларускай мовы ў перыяд з XIX па XX стст.
3. Лексічныя працэсы ў беларускай мове канца XX – пачатку XXI стст.

1. У 1867 г. царскі ўрад забараніў друкаванне кніг на беларускай мове. Гэта забарона праіснавала да рэвалюцыі 1905 года. За ўсё XIX ст., па падліках даследчыкаў, выйшла не больш за 75 кніг. Пасля паўстання 1863 г. на працягу 30 гадоў на Беларусі не было надрукавана ніводнай кнігі на беларускай мове, а тым, што выходзілі ў свет, друкаваліся за межамі Расійскай імперыі. Сярод нешматлікіх твораў, якія з’явіліся ў XIX ст., найбольш значнымі лічацца ананімныя паэмы «Тарас на Парнасе» (аўтарства прыпісваецца В. Равінскаму) і «Энеіда навыварат».

Надзвычай прыкметнай асаблівасцю ў гісторыі беларускай мовы было тое, што старая беларуская літаратурная мова к канцу XVII ст. заняпала і была выцеснена з афіцыйнага ўжытку польскай мовай. Страта беларускай мовай ранейшых грамадскіх функцый, была прычынай адставання ў развіцці яе лексічнай сістэмы. Ад канчатковага заняпаду старой літаратурнай мовы да выхаду ў свет друкаваных твораў на новай пісьмовай мове прайшло каля двух стагоддзяў. За гэты час старая пісьменнасць аказалася зусім забытай, у выніку чаго была страчана вялікая колькасць лексічных здабыткаў старой літаратурнай мовы.

Ва ўмовах працяглай адсутнасці пісьменнасці адзіным носбітам пераемнасці новай літаратурнай мовы са старой была жывая гутарковая мова. Найбольш выразна гэта відаць на прыкладзе запазычанай лексікі. Некаторая частка запазычанаства ў яшчэ ў старажытнасці ўвайшла ў вусны ўжытак шырокіх колаў насельніцтва. У пераважнай большасці гэта былі словы, звязаныя з бытам і працай рамесніка і селяніна, радзей – словы больш шырокага ўжытку. Іменна ў гэтым асяроддзі захоўваліся многія старажытныя запазычання, і адсюль яны ўваходзяць ў беларускую пісьменнасць на правах звычайных беларускіх слоў.

У новай літаратурнай беларускай мове ўжываліся такія запазычаныя ў старажытнасці словы, як *бляха, брама, брук, вінішаваць, кошт, каштаваць, крама, крэйда, куфар, кшталць, ланцуг, літара, фурман, фэст, цала, цэбар, цэгла, цыдула*.

У XIX ст. моўная сітуацыя яшчэ больш ускладнілася, і становішча беларускай мовы да лепшага не змянілася. Хоць дзяржаўнай мовай у Беларусі стала руская мова, на працягу амаль стагоддзя тут па-ранейшаму

выкарыстоўвалася польская мова, на якой гаварыла польская знаць, вялося справаводства, школьнае выкладанне і богаслужэнне.

На першым этапе мастацкая свядомасць беларускага народа выяўляецца пераважна ў фальклору, паколькі ўмовы для літаратурнай апрацоўкі жывой народнай мовы толькі пачынаюць складвацца. Узнікаюць паэмы “Энеіда навыварат”, “Тарас на Парнасе”, паяўляюцца беларуская аўтары (П. Багрым).

Як ні дзіўна, але менавіта ў час поўнага нацыянальнага заняпаду ў асяроддзі навукоўцаў-беларусістаў з’яўляецца ідэя беларускага нацыянальнага Адраджэння. Узнавіць беларускую культуру праз адраджэнне беларускай мовы – такую мэту ставілі перад сабой асветнікі XIX ст. (ля вытокаў гэтага прагрэсіўнага працэсу стаялі Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, В. Дунін-Марцінкевіч, К. Каліноўскі, У. Сыракомля, Ш. Ядвігін, А. Гурыновіч і іншыя пісьменнікі). Нягледзячы на царскую забарону на друкаванне кніг, у канцы XIX ст. за мяжой выходзяць творы Францішка Багушэвіча (зборнікі «Дудка беларуская» і «Смык беларускі»), з’яўляюцца вершы Я. Лучыны. У 1906 г. выдаюцца газеты «Наша Доля», пазней – «Наша Ніва». У «Нашай Ніве» друкавалі свае творы класікі беларускай літаратуры: Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, Цётка, С. Палуян і інш. Іх творчасць і стала пачаткам новай беларускай літаратурнай мовы. Нагадаем, што фарміравалася яна не на кніжных традыцыях, як многія іншыя літаратурныя мовы, а цалкам «вырасталала» з народных гаворак, затым апрацоўвалася, удасканалёвалася майстрамі беларускага слова. Аднак сам працэс развіцця сучаснай літаратурнай мовы расцягнуўся больш чым на стагоддзе. Па сутнасці, яшчэ ў пачатку XX ст. беларуская мова была неўнармаванай, развівалася ў асноўным у жанры мастацкай літаратуры.

У 1918 г. была ўтворана Беларуская Народная Рэспубліка, і беларуская мова ўпершыню пасля часоў ВКЛ набыла статус дзяржаўнай, г. зн. на ёй працавалі ўрад і іншыя грамадскія ўстановы. Распачаўся працэс беларусізацыі. Да беларускага пісьмовага слова далучыліся мільёны людзей. Толькі за перыяд з 1920 па 1926 гг. пачалі сваю творчую дзейнасць каля 500 маладых літаратараў, сярод іх А. Аляксандравіч, Я. Пушча, М. Чарот, А. Дудар, К. Чорны, З. Бядуля, К. Крапіва і інш. Упершыню былі створаны на беларускай мове падручнікі для школ па ўсіх прадметах, слоўнікі (у прыватнасці, слоўнікі вайскавай тэрміналогіі, прававой, батанічнай; дыялектныя слоўнікі, перакладныя і інш.). У канцы 20-х гадоў амаль уся літаратура (каля 90 %), якая выпускалася ў рэспубліцы, была беларускамоўнай, звыш 80 % школ мелі беларускую мову навучання. Беларуская мова стала мовай справаводства, навукі. У 1918 г. Браніслаў Тарашкевіч падрыхтаваў «Беларускую граматыку для школ», якая дала пачатак станаўленню новай беларускай арфаграфіі. У «Граматыцы» ўпершыню былі прыведзены ў сістэму правілы напісання спрадвечна беларускіх слоў і асобна вызначаны нормы напісання слоў іншамовнага

паходжання. «Граматыка» Тарашкевіча на працягу 20-х гадоў XX ст. заставалася адзіным стабільным вучэбным дапаможнікам, на аснове якога ствараліся падручнікі і даследаванні па беларускай мове.

Аднак ужо ў 30-я гады працэс беларусізацыі быў спынены. Пачалася кампанія па выкрыцці т. зв. «нацыянал-дэмакратаў» (нацдэмаў), да якіх адносілі амаль усіх, хто так ці інакш быў звязаны з беларускай культурай, навукай. У выніку рэпрэсій загінулі тысячы грамадскіх дзеячаў, вучоных, пісьменнікаў, работнікаў асветы (А. Дудар, М. Зарэцкі, П. Галавач, А. Вольны, В. Каваль, В. Сташэўскі, В. Маракоў, І. Харык; збіраліся матэрыялы для арышту Я. Купалы і Я. Коласа).

2. Да часу станаўлення новай беларускай літаратуры лексіка народных гаворак па свайму саставу была генетычна неаднароднай. Аснову яе складаў пласт агульнаўжывальных спрадвечных і ўласнабеларускіх слоў рознай стылістычнай адзначанасці (нейтральных, народных, размоўна-грубых). Функцыяніруючы ва ўмовах афіцыйнага руска-польскага двухмоўя, беларускія народныя гаворкі працягвалі актыўна папаўняць свой слоўнік састаў іншамовнымі лексічнымі элементамі на працягу ўсяго XIX і пач. XX стагоддзяў.

Паколькі ў XIX ст. унармаванай літаратурнай мовы яшчэ не было, пісьменнікі Беларусі стваралі свае творы на народнай мове з усімі яе мясцовымі адрозненнямі. Гэта залежала ад гаворкі мясціны, з якой паходзіў той ці іншы пісьменнік. Так, у творах Ф. Багушэвіча адзначаны розныя віды дыялектызмаў:

- Лексічныя (басаваць – *імчацца*, гілёс – *гіз*, зажон – *пухліна*, казельчык – *конік*, немарасць – *непрыемнасць*).
- Семантычныя (вожжы – *вяроўка для ўвязвання воза*, дбаць – *слухаць, наважаць*, калі – *раптам*, прутка – *хутка, жвава*).
- Словаўтваральныя (зводзень – *зводнік*, запрабаваць – *папрабаваць*, збяліць – *забяліць*, сонка – *сонейка*, сяродак – *сярэдзіна*).
- Марфалагічныя (гоне – *гоніць*, дзярэць – *дзярэ*, людзём – *людзям*, меж вушоў – *між вушэй*).
- Акцэнталагічныя (абмацкам – *вобмацкам*, замарозкі – *замаразкі*, свірон – *свіран*) і інш. Напрыклад: *А ляціць, як віхар гоне* (Бог не роўна дзеле); *Пайшоў пад свіран – узяць бы касу* (Сведка).

Разнастайныя ў творах Ф. Багушэвіча таксама паланізмы:

- Лексічныя (зімны – *халодны*, калейка – *чарга*, загарак – *гадзіннік*, крэс – *канец, край*, дзісь – *сягоння*, ацаліць – *зберагчы*, прытыка – *папрок*).
- Семантычныя (склеп – *магазін*, застава – *заклад*).
- Словаўтваральныя (прашкода – *перашкода*, азнака – *адзнака*, умысне – *наўмысна*, прыпадак – *выпадак*, слабшы – *слабейшы*, падвозца – *падвозчык*).

• Фанетычныя(буг – бог, вярэ – вера, лэб – лоб, паўстаніе – паўстанне).

• Акцэнталагічныя(мотак – маток, сірота – сірата, ад міласці – ад міласці) і інш.: А як матка прыйдзе ў госці, Ой, то будзе ёй радосці(Калыханка).

“Мясцовага” паходжання і нешматлікія ў творах Ф. Багушэвіча русізмы: зашчыціць – абараніць, наказане – пакаранне, страбіць – знішчыць, дзярэўня – вёска, перарыў – перапынак, прадсядацель – старшыня, ступай – ідзі, водка – гарэлка, вонь – смурод, бумага – папера, шчот – лік і інш.: Прадсядацель сказаў: “Пяць мінут перарыў”(У судзе). Ступай да дзярэўні (Скацінная апека).

Пра тое, што словы гэтыя ўзяты паэтам не прама з рускай мовы, а з роднай гаворкі, можа сведчыць не толькі фанетыка-марфалагічнае іх афармленне, але і значнае пашырэнне такіх “русізмаў” на іншых беларускіх тэрыторыях. З роднай гаворкі ўзяў Багушэвіч адзінкавыя літуанізмы (ройста), украінізмы (капялюх, крапка), гебраізмы (рабін, капут) і інш.

Побач з многімі беларускімі словамі аўтар паралельна выкарыстоўвае і рускія: але – но, адурэць – аглуpecь, гадзіна – час, вяселле – свадзьба, зрабіць – здзелаць, гарэлка – водка, качка – утка, лаяць – браніць, няма – нет, сказаць – молвіць, частаваць – угаішчаць.

Сустракаюцца сінанімічныя рады, у якіх арганічна спалучаюцца словы з генетычна розных пластоў лексікі народных гаворак – агульнабеларускія, рускія, польскія, вузкадыялектныя: бацькаўшчына (2) – радзіма (1) – айчызна(1); папера (6) – бумага (10) – папер (1); скаціна (3) – скацінка (14) – быдла (6) – гавяда (1) – тавар (2) – худоба (1) – худобка (2) і інш. Такія рады сведчаць, што пры адсутнасці ў XIX ст. якога-небудзь узору літаратурнай апрацоўкі беларускай мовы пісьменнікі свабодна выкарыстоўвалі ўсе даступныя ім лексічныя багацці сваіх гаворак.

[Самастойна: асаблівасці лексікі твораў В. Дуніна-Марцінкевіча]

Працягвалася далейшае асваенне лексічных багаццяў народных гаворак, якое ішло праз творы шматлікіх пісьменнікаў, што групуваліся вакол “Нашай нівы” і іншых выдавецтваў, а таксама праз матэрыялы-допісы соцень карэспандэнтаў у гэтыя выдавецтвы з розных куткоў Беларусі.

Імкненне дзеячаў нацыянальнага руху да адраджэння беларускай культуры на аснове “прыроднай мовы народа”, паглыбленне працэсу ўзаемадзеяння беларускай мовы з суседнімі мовамі прывяло да ажыўлення амаль невядомага раней для беларускай мовы спосабу ўтварэння новых слоў, якім з’яўляецца калькаванне. Часцей за ўсё калькаваліся рускія словы, радзей – польскія і ўкраінскія: безумоўны (безусловный), выразнік (выразитель), побыт (побут). Сярод калек і паўкалек многа складаных слоў: аднаверац, бульбакапалка, ваеннапалонны, дабратворны, мэтазгодны, працаздольны, прыродавед, самаабарона, самапачуццё, усясветны.

Важнай крыніцай папаўнення слоўнікавага саставу з'явілася прамое запазычванне неабходных намінацыйных сродкаў з суседніх моў. Найбольш значны ўплыў на маладую беларускую мову аказвала руская мова, адкуль браліся пераважна кніжныя словы, якія не мелі адпаведнікаў у беларускіх гаворках або цяжка паддаваліся калькаванню: *абажур, аб'ём, вучылішча, грузчык, маскарад, метад, параход, самааналіз, самалёт, сорт, умацаванне, фрукт, эвалюцыя, юнкер, яўка, яўны*.

Значным у пачатку XX стагоддзя быў уплыў і польскай мовы: *адмова, выданне, выдаткі, еднасць, мэта, натаваць, тлустасць, кватэра, мэбля*. З польскай, як і з рускай, пранікалі цэлыя рады слоў, утвораных па адной мадэлі: *друкарня, кнігарня, малатарня, сачкарня; вучыцель, збавіцель, абвініцель, настаяцель, папярэцель, следавацель, чытацель*.

Праз рускую і польскую мовы пранікалі не толькі ўласна русізмы і паланізмы, але і словы інтэрнацыянальнага паходжання, якія ў далейшым паслужылі асновай для выпрацоўкі грамадска-палітычных, навуковых, тэхнічных тэрміналогій: *агітацыя, дэпутат, ідэалогія, крытыка, лідар, міністр, нацыя, парламент, прэзідэнт, астраномія, батаніка, геалогія, педагогіка, хімія, раманс, рандо, санет, трыялет, белетрыстыка, публіцыстыка*.

Пэўная колькасць слоў была запазычана і з ўкраінскай мовы, якая пачала фарміравацца значна раней за беларускую і паспела выпрацаваць новыя сродкі намінацыі на ўласнай моўнай аснове. Сярод неалагізмаў украінскай мовы, якія былі запазычаны беларускай мовай у пачатку XX стагоддзя, можна назваць: *гурток, дзеяч, грамадзянін, змест, кабзар, нагода, паверх, падробка, пастанова, пісьменнік, прыкмета, чытач, даслаць, нагадаць, напярэдадні*.

Вялікія патрэбы ў сродках намінацыі на працягу савецкага перыяду задавальняліся з самых разнастайных крыніц і ўсімі магчымымі спосабамі, важнейшыя з якіх былі:

- 1) далейшае асваенне лексічных багаццяў народна-дыялектнай мовы;
- 2) выкарыстанне словаўтваральных і семантычных неалагізмаў;
- 3) ажыўленне ўстарэлых слоў;
- 4) запазычванне неабходных лексічных адзінак з іншых моў.

Важным сродкам выяўлення лексічных багаццяў народна-дыялектнай мовы з'явілася прэса і мастацкая літаратура 20-х гадоў. Масавы прыход у літаратуру і навуку носбітаў розных дыялектаў садзейнічалі шырокаму пранікненню “мясцовых” слоў у літаратуру, друк “Наша ніва”, “Наша доля”[самастойна].

Адрозніваць два асноўныя тыпы словаўтварэння неалагізмаў: 1) словы з матываваным лексічным значэннем (утвораныя на пэўных словаўтваральных мадэлях з наяўнага моўнага матэрыялу): *сад – садзік*,

чытаць – пра-чытаць, дзень – надзённы. 2) словы з нематываваным лексічным значэннем (“нечаканыя”, “выдуманя”, “штучныя”). Так, у В. Ластоўскага: *прокаць (дрыгва)*; *кон, канодны (лёс, звязаны з лёсам)*; *стод (статуй)*; *ручэць (цячы)*; *снець (блішчыць)*.

У 2-й палове ХХ ст. беларуская літаратурная мова існавала ва ўмовах канкурэнцыі з рускай мовай (у савецкі перыяд было прынята гаварыць аб гарманічным развіцці беларуска-рускага двухмоўя, аб росквіце нацыянальных моў у сацыялістычным грамадстве). На працягу 50-80 гадоў ХХ ст. сфера выкарыстання беларускай мовы звужалася: скарачаліся тыражы беларускамоўных выданняў, беларускамоўныя школы пераводзіліся на рускую мову навучання. Руская мова са сродку міжнацыянальных зносін ператварылася ў адну з дзяржаўных моў нашай рэспублікі.

3. Лексіка, лексічны фонд мовы, як складнік адзінай моўнай сістэмы, істотна адрозніваецца ад іншых бакоў мовы – фанетычнага ладу, марфалогіі, сінтаксісу. Гэтае адрозненне заключаецца ў непасрэдным звароце да рэчаіснасці. Таму менавіта на лексіцы перш за ўсё адбываюцца змены ў жыцці грамадства. Кожнае пакаленне ўносіць нешта новае ў асэнсаванне рэчаіснасці сродкамі мовы. І перш за ўсё такімі сродкамі аказваюцца новыя словы, адноўленыя словы, новыя значэнні слоў, новыя грамадскія і стылістычныя ацэнкі вядомых слоў.

У сувязі з названымі з’явамі сучасная беларуская лексічная норма нестабільная – адначасова суіснуе значная колькасць лексічных і словаўтваральных варыянтаў, актыўна праходзяць працэсы лексічнай і семантычнай неалагізацыі, аднаўлення ўстарэлай лексікі, іншамоўнага запазычвання і інш. Асноўныя тэндэнцыі ў сучаснай беларускай лексіцы наступныя:

– значны рост колькасці запазычанняў: *спічрайтар, фастфуд, мюслі, сайт, шоурум, штрыккод, стартап, фэтишэймінг, сіквел*;

– з’яўленне слоў-дублетаў ужо наяўных лексем. Часцей замяняюцца словы, агульныя з рускай мовай, наватворами або запазычаннямі з украінскай або польскай моў (*напрыканцы, распавесці, абазнаны ‘дасведчаны’, закалот ‘бунт’ (укр.); амбасада, выбітны, гжэчнасць, імпрэза, наклад, страйковы ‘забастовачны’ (польск.)*);

– замена ўласнамоўных лексем запазычанымі: *сябар, каханак → бой-фрэнд, ахоўнік → сек’юрыці, падлетак → тынейджар, аўтарскае права → капірайт, рознічны гандаль → рытэйл, абнаўленне → апгрэйдзінг, падказка → спойлер, карысная парада → лайфхак, пасланне, паведамленне → мэседж, выставачная зала → шоу-рум, шоурум, напрамак → трэнд, зона харчавання → фудкорт, эмацыйны гвалт → аб’юз, фальшыўка → фэйк*;

– змена марфемнай будовы слоў: *апавяданне → аповед, выступленне → выступ, здагадка → здогад, назва → назоў, пераследаванне*

→ пераслед, спадзяванне → спадзеў, сумненне → сумнеў, нармальны → нармалёвы, маладзёжны → моладзевы, спартсмен → спартовец, бізнесмен → бізнесовец, англійскі → ангельскі, прадаўшчыца → прадавачка, шоу-бізнес → шоубіз, мысліцель → мысляр;

– змена складу запазычанай лексікі – замена нямецкіх, французскіх запазычанняў англіцызмамі (амерыканізмамі): прэсканферэнцыя, інструктаж → брыфінг, аўтарытэт, папулярнасць → рэйтынг, жаргон → слэнг, спектакль → шоу, шлягер → хіт, лозунг → слоган, манекеншчыца → мадэль, рэкламшчык → прамоўтар;

– “дэмакратызацыя” лексічнага складу (у перыёдыцы і інтэрнэт-прасторы актыўна выкарыстоўваюцца размоўныя і жаргонныя лексемы): *гейміцца, глюк, зацыкліцца, круты, ксерыць, мабіла, раскрутка, тусавацца, зафрэндзіць, пагугліць, запосціць, пантовы;*

– аднаўленне ва ўжыванні правапіснай, граматычнай, арфаэпічнай і лексічнай традыцыі 1920-х гг.: *клясыка* ‘класіка’, *філязоф* ‘філосаф’, *доба* ‘эпоха’, *сьненне* ‘сон’, *этар* ‘эфір’, *Беларусяй* ‘Беларуссю’, *асобнік* ‘экзэмпляр’, *пазыцыя* ‘пазіцыя’, *бальшыня* ‘большасць’;

– з’яўленне новых устойлівых выразаў: *аб’ём памяці, афшорная зона, перманентны макіяж, даменнае імя, сістэмны адміністратар, шлюбны кантракт, гуманітарная дапамога, гарачая лінія, валанцёрскі рух, альтэрнатыўная служба, таксічныя адносіны, шэрыя схемы;*

– змена семантычнага нападўнення слова – развіццё семантычных неалагізмаў: *вертыкаль* ‘сістэма арганізацыі органаў кіравання’; *рынак* ‘недзяржаўная арганізацыя эканамічных зносін’; *пірацкі* ‘незаконны’; *імунітэт* ‘дыпламатычная, дэпутацкая недатыкальнасць у прававых адносінах’; *іконка* ‘значок на рабочым сталё камп’ютара’; *мінус* ‘запіс акампанементу для сольнага выканання’ і інш.

Такім чынам, лексічныя працэсы ў беларускай мове канца ХХ – пачатку ХХІ стст. былі абумоўлены шэрагам паза- і ўнутрымоўных фактараў – значных змен у грамадскім жыцці, якія паўплывалі на стан лексічнага складу беларускай літаратурнай мовы ў розных сферах яе функцыянавання. Жыццё мовы адбываецца ў грамадстве, якое стварае ўмовы для змен і стымулюе моўныя працэсы для задавальнення патрэб гэтага грамадства. Пры гэтым мове ўласціва і самаразвіццё. Канкрэтныя моўныя адзінкі валодаюць рознай ступенню стабільнасці і жыццяздольнасці: адны жывуць на працягу стагоддзяў, іншыя – больш рухомыя і зменлівыя, прыстасоўваюцца да патрабаванняў соцыуму. Сярод новых слоў не толькі шмат запазычанняў, але і наватвораў на ўласнамоўнай глебе. Гэта сведчыць пра адкрытасць і жыццяздольнасць лексічнай сістэмы беларускай мовы: словы не проста ўваходзяць у мову, але і творча перапрацоўваюцца, прыстасоўваюцца да новых умоў, часам зусім неспрыяльных. Таму, нягледзячы на недастатковую ступень грамадскага выкарыстання беларускай мовы, такая актыўная дынаміка яе

слоўнікавага складу сведчыць пра моцны патэнцыял беларускай лексіка-граматычнай сістэмы.

Літаратура

1. Баханькоў, А.Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд : Сацыялінгвістычны нарыс / А.Я. Баханькоў. – Мн., 1982.
2. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / Рэд. А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік. – Мінск, 1970. – 337 с.
3. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы: гісторыя і сучаснасць. Мн., 2008.
4. Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў: вучэбны дапаможнік [для студэнтаў і выкладчыкаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў па спецыяльнасці “Мовы народаў СССР”] / У. В. Анічэнка. – Гомель: ГДУ, 1978. – 93 с.
5. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы: [манаграфія] / Акадэмія навук Беларускай ССР, Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа; [рэд.: А. Я. Баханькоў, А. І. Жураўскі, М. Р. Суднік]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 337 с.
6. Губкіна, А.В. Лексікалогія і лексікаграфія беларускай мовы XX ст.: сацыялінгвістычны аспект / А. В. Губкіна. – Мінск: БДУ, 2012. – 143 с.
7. Караткевіч, І.І. Сучасная беларуская мова. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія: Вучэбны дапаможнік / І.І. Караткевіч. – Кіеў: Видавництво Ліра-К, 2019. – 140 с.
8. Красней, В. П. Сучасная беларуская мова. Лексікалогія. Фразеалогія: вучэб. дапаможнік / В. П. Красней, У. М. Лазоўскі, І. М. Шчарбакова. – Мінск: Універсітэцкае, 1984. – 175 с.
9. Шакун, Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: вучэб. дапаможнік / Л. М. Шакун. – 2-е выд., перапрац. – Мінск: Універсітэцкае, 1984. – 319 с.

ЛЕКСІЧНЫЯ ЗАПАЗЫЧАННІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

1. Моўныя кантакты: запазычанні ў беларускай мове на розных этапах развіцця слоўнікавага саставу.

2. Тыпы запазычанай лексікі беларускай мовы паводле храналогіі з’яўлення.

Засваенне пэўнай мовай іншаземных слоў – натуральны вынік эканамічных, палітычных, культурных сувязей з іншымі народамі, вынік цесных моўных кантактаў. Запазычаныя словы прыходзяць у мову як новыя разам з новымі паняццямі і рэаліямі, радзей – як сінонімы да вядомых слоў. Запазычанні адбываюцца двума шляхамі: вусным – праз непасрэдны кантакт з носьбітам другой мовы і пісьмовым – праз навуковую, мастацкую літаратуру, афіцыйныя дакументы. Запазычанні ўзбагачаюць слоўнік, пашыраюць намінацыйныя і камунікатыўныя магчымасці мовы. Запазычваюцца могуць словы, выразы, асобныя структурныя элементы слова. Запазычаныя словы пранікалі ў беларускую мову на працягу ўсёй гісторыі беларускага народа. Аднак не ўсе яны ўспрымаюцца цяпер як запазычаныя. Многія з іх так даўно і трывала ўвайшлі ў лексічную сістэму сучаснай беларускай мовы, што іх “іншаземнасць” можна ўстанавіць толькі шляхам спецыяльнага лінгвістычнага аналізу.

XIV – XVIII стст.

Важным сродкам узбагачэння слоўнікавага саставу старабеларускай мовы з’явілася запазычанне лексікі з іншых, пераважна суседніх моў, з якімі ў большай ці меншай ступені сутыкалася ў старажытнасці беларуская мова. Запазычанні старабеларускай мовы вельмі разнастайныя як па тэматыцы, так і па сваім паходжанні. Іх пераважную большасць складаюць лексічныя адзінкі, што праніклі на старабеларускую моўную глебу з заходніх славянскіх і неславянскіх моў – польскай, чэшскай, лацінскай, нямецкай і інш. Меншай колькасцю прадстаўлены запазычанні з цюркскіх і балтыйскіх моў.

Сярод важнейшых пластоў запазычанай лексікі старабеларускай мовы першае месца па колькасці прадстаўленых лексем займаюць паланізмы. Прытоку польскай лексікі ў старабеларускую мову спрыялі гістарычныя фактары. Першыя лексічныя паланізмы пачалі паяўляцца ў старабеларускіх пісьмовых помніках ужо ў канцы XIV ст., калі пасля заключэння Крэўскай уніі 1385г. узмацняюцца дзяржаўныя і культурныя сувязі паміж Польшчай і ВКЛ. Створаная пры каралеўскім двары ў Кракаве руская канцылярыя пісала на беларускай мове дакументы, прызначаныя для ВКЛ. Гэтыя паперы, натуральна, былі насычаны паланізмамі ў большай меры, чым дзелавыя, створаныя на тэрыторыі Беларусі. Напрыклад: *водлугъ* – паводле, *жадный* – ніякі, *моць*, *пань*, *окружне*, *скарбъ* і інш.

Запазычанне польскай лексікі ў старабеларускай мове было найбольш інтэнсіўным пасля Люблінскай уніі 1569г., калі ВКЛ аказалася ў складзе Рэчы Паспалітай. Шырокае ўжыванне на старабеларускай моўнай глебе знайшла назоўнікавая лексіка польскага паходжання. Напрыклад: *велярибъ* – кіт, *дело* – гармата, *жолвъ* – чарапаха, *крушець* – мінерал, каштоўны камень, *липецъ* – ліпень, *окружь* – судна, карабель і інш. Займеннікі: *хто-колвекъ*, *який колвекъ*, і інш. У ліку прыметнікаў польскага паходжання наступныя: *блакитный*; *вонный* – пахучы, духмяны; *зацный* – сумленны, высакародны; *умектный* – умелы; і інш. Дзеясловы: *залецати* – ухваляць; *годовати*; *баляваць* – банкетавач; *здуметися* – здзівіцца; *валчити* – ваяваць; *уфати* – давяраць; *ленимати* – думаць, меркаваць і інш. Прыслоўі: *барзь* – вельмі; *весполь* (*весполокъ*) – сумесна, разам; *гурмошь* – гуртам; *прудко* – хутка; *ростропне* – разумна, разважліва, прадбачна. Злучнікі: *бодемъ* (*абовемъ*) – бо, таму што; *тежь* – таксама і інш.

Пералічанымі словамі, зразумела, не абмяжоўвалася колькасць лексем польскага паходжання, якія ўжываліся ў старабеларускай мове XIV – XVIII стст. Для гэтага часу было характэрна нярэдка выцясненне некаторых спрадвечна беларускіх слоў польскімі лексічнымі эквівалентамі (напрыклад: *волочня* – *влочня* ‘кап’ё, дзіда’; *долото* – *длото*; *городъ* – *гродъ* і інш.)

Трэба адзначыць, што на працягу XVI – 1-й паловы XVII польская мова выступала ў якасці мовы-пасрэдніка пры запазычванні старабеларускай мовай шматлікіх еўрапенізмаў: германізмаў, лацінізмаў, грэцызмаў і інш. Напрыклад: *бляха* (ням.) – строй; *ковката* (лац.) – пакой; *крата* (лац.); *корона* (лац.); *филяръ* (ням.) – калона, слуп; *ботъ* (фр.) і інш.

Паказчыкам моцнага ўздзеяння польскай мовы на беларускую з’яўляецца замацаванне ў апошнія некаторых польскіх словаўтваральных сродкаў. Даволі шматлікім выступае разрад назоўнікаў-назваў дзеючых асоб з суфіксам *-ца* (гэта быў праславянскі паводле паходжання суфікс, які на старабеларускай моўнай глебе атрымаў пашырэнне пад уздзеяннем польскай мовы: *державца*, *здрадца*, *отступца*, *райца*, *радца*). Прычым асобныя назоўнікі ўтварыліся на базе спрадвечна беларускага лексічнага матэрыялу па польскім узору: *оборонца*, *ответца*. Паказчыкам польскага паходжання для многіх слоў з’яўляецца таксама наступныя суфіксы:

- ско- (*гробовлеско*, *назвиско*, *огнискр*, *езериско*),
- изн- (*мужчизна*, *отчизна*, *Круляўшчызна*),
- чик-(ъ) (*егинчикъ*, *макидончикъ*, *палестинчикъ* (у назвах жыхароў пэўных краін ці гарадоў)),
- колвекъ- (*гдеколвекъ*, *который колвекъ*, *хтоколвекъ*),
- кротъ- (*двакротъ*, *десятькротъ*).

Трэба адзначыць, што ў старабеларускі перыяд вусная народная мова была падвергнута лексічнай паланізацыі ў меншай меры, чым літаратурна-пісьмовая.

Цюркізмы— запазычанні часоў праславянскага і ўсходнеславянскага адзінства. Запазычанні з цюрскіх моў старабеларускага часу колькасна нязначныя: *атаман, саранча, шатер* і некат. інш. Абумоўлена гэта было найперш тым, што насельніцтва беларускіх зямель не адчула на сабе прыгнёту мангола-татараў. Да таго ж многія цюркізмы (раннія запазычанні) былі выцеснены сінонімамі мясцовага ці заходнееўрапейскага паходжання: *жесть* – бляха; *изюм* – разынкі; *кирпич* – цэгла; *чулан* – калюрка.

Літуанізмы: *евня, деготь, дойлід, жвирь, дякло* – падатак зернем, *бонда* – маёмасць, грошы, атрыманыя ў падзяку (балцкія плямёны ў старажытнасці былі бліжэйшымі суседзямі беларусаў і мовы цесна ўзаемадзейнічалі між сабой).

Беларуская мова была дзяржаўнай мовай у ВКЛ, бо літоўцы яшчэ не мелі ўласнай пісьменнасці на роднай мове.

Стараславянізмы (царкоўнаславянізмы). У ранніх помніках старабеларускага пісьменства стараславянізмы, якія былі атрыманы ў спадчыну са старарускай мовы, выкарыстоўваліся вельмі шырока: *адъ, агнецъ, бдение, блаженство, брань, градъ, мощь* і інш. Лексічнымі царкоўнаславянізмамі трэба лічыць і словы грэчаскага паходжання, якія былі запазычаны яшчэ стараславянскай мовай і пад яе ўздзеяннем рана замацаваліся ў мовах славянскіх народаў праваслаўнага веравызнання..

Аднак у XVI ст. пад уплывам ідэй Рэфармацыі сфера выкарыстання царкоўнаславянскай мовы на Беларусі паступова зніжаецца. Канфесійныя помнікі, як арыгінальныя, так і перакладныя, усё больш насычаюцца беларускімі моўнымі асаблівасцямі. Перакладчыкі і аўтары канфесійных твораў імкнуліся да замены незразумелых царкоўнаславянізмаў сродкамі жывой беларускай мовы (у выдавецкую практыку ўводзіцца прыём *гласаў*). Такім чынам, манаполія царкоўнаславянскай мовы ў галіне рэлігійнай літаратуры была падарвана ў сярэдзіне XVI ст. перакладам на беларускую мову Бібліі Ф. Скарынам. А спробы праваслаўнага духавенства ў XVII ст. ажывіць царкоўнаславянскую мову як адзін са спосабаў барацьбы з каталіцызмам не далі жаданых вынікаў: мова заставалася чужой і незразумелай для простага чытача, хоць XVI-XVII стст. былі часам ажыўлення тэарэтычнага вывучэння царкоўнаславянскай мовы (у праваслаўных брацкіх школах). У гэты час колькасць царкоўнаславянскіх моў у старабеларускіх тэкстах была зусім нязначнай. Сярод найбольш ужывальных царкоўнаславянскіх слоў назавём наступныя: *брань, владыка, время, жертва, кадило, крестъ, разумъ, страна, храмъ* і інш.

Пералічаныя лексемы хоць зрэдку і трапляліся ў канфесійных і свецка-мастацкіх старабеларускіх творах, для жывой тагачаснай беларускай мовы яны былі не характэрны. У працэсе моўнай эвалюцыі большая частка стараславянізмаў страцілася і была заменена агульнаўсходнеславянскімі (старарускімі)— *вораг, горад, сорам* – і ўласнабеларускімі лексічнымі эквівалентамі (*крыж, час* і інш.)

XIX ст. – наш час.

Запазычаная лексіка ў беларускай мове – пэўны пласт слоўнікавага складу мовы, які фарміраваўся на працягу ўсяго гістарычнага перыяду яе развіцця, рознымі шляхамі пры ўзаемадзеянні з іншымі мовамі. Пранікненне запазычанняў адбываецца або непасрэдна з моў-крыніц, або праз пасрэдніцтва іншых моў. Для беларускай мовы мовамі-пасрэднікамі сталі польская і руская мовы, радзей – чэшская.

Запазычванне моўных адзінак з’яўляецца натуральным вынікам устанаўлення эканамічных, палітычных, культурных, побытавых сувязей з іншымі народамі, калі разам з паняццямі і прадметамі прыходзяць словы, якія іх абазначаюць. У працэсе лексічнага запазычвання праяўляецца “закон моўнай эканоміі” (або “закон эканоміі маўленчых намаганняў”) – адбор ужо гатовых моўных адзінак для абазначэння новых паняццяў і з’яў.

Запазычванне адбываецца двума шляхамі: вусным – праз размоўныя зносіны, кантакты з носьбітамі іншых моў, і пісьмовым – праз кнігі, перыядычную літаратуру, афіцыйныя дакументы, электронныя сродкі зносін і г. д.

Паводле паходжання сярод запазычаных слоў беларускай мовы можна вылучыць:

- лацінізмы – запазычанні з лацінскай мовы. Гэта найчасцей тэрміны навукі, культуры, асветы, абстрактныя найменні, назвы грамадска-палітычных і юрыдычных паняццяў. Іх прыметы: спалучэнні -ум-, -ус-, -юс-, суфіксы -ат-, -энт-, -ацый-, -ур-, спалучэнні дэ, тэ, ды, ты: *подыум, конус, полюс, кандыдат, студэнт, дэкларацыя, натура, дыспутацыя, тэкст, дэкрэт*; уласныя імёны лацінскага паходжання: *Антон, Барбара, Марк, Францыск, Максім, Павел, Магдалена, Пётр, Марына, Крысціна, Юлія, Марта* і інш.;

- грэцызмы – запазычанні з грэчаскай мовы, рэлігійная, навукова-кніжная і побытавая лексіка. Яе прыметы: пачатковыя галосныя о, э, а, спалучэнні кс, ск, сх, пс, мв, мп у сярэдзіне слоў, наяўнасць у слове літары ф, спалучэнні ге, ке, хе ў корані слоў, спалучэнні галосных іё, ыа, еа, эа, ыё, прэфіксы архе-, пара-, а-, анты-, карані аўта, логас, антрапа, філа і інш.: *ода, эканомія, аптэка, этыка, кмен, схізма, аксаміт, лампада, філасофія, фарба, нафта, агент, схема, ідэал, геаметрыя, археалогія, парадыгма, антыномія*; уласныя імёны грэчаскага паходжання: *Аляксей, Алена, Мікалай, Георгій, Арцём, Соф’я* і інш.;

- паланізмы – запазычанні з польскай мовы, назвы прадметаў побыту, адзення, абутку, асоб, жывёл і птушак, абстрактных і навуковых паняццяў. Прыметы паланізмаў: спалучэнні зычных -дл-, -тл-, спалучэнняў -ен-, -ён-, -эн-, суфіксы -уак-, -он- пад націскам: *вяндліна, тлусты, маёнтак, енк, пэндзаль, апантаны, ратунак, незлічоны, заручоны* і інш. Уласныя імёны ўжываюцца пад уплывам каталіцкай (лацінскай) традыцыі і маюць уласнапольскае фанетычнае аблічча: *Кшыштаф, Томаш,*

Станіслаў, Ежы, Дарыуш (Дарыюш), Эльжбэта, Данута, Ядзвіга, Магдалена, Тэрэза, Малгажата і інш.;

- **цюркізмы** – запазычанні з цюркскіх моў, найменні асоб, прадметаў побытавага і воінскага прызначэння, назвы тканін, адзення, абутку, адзінак меры і вагі, будынкаў, масцей жывёлы. Асноўная фанетычная прымета цюркізмаў – сінгарманізм, г. зн. паўтарэнне аднаго і таго ж гука ў слове: *атаман, баклага, нагайка, торба, цюцюн, армяк, шапка, кабат, атлас, кілім, чобат, арышын, ярлык, кабала, магарыч, тавар, амбар, шацёр, кайданы, буланы, буры, кары*; уласныя імёны цюркскага паходжання: *Рустам, Цімур, Руслан, Алтын, Акбар і інш.* Праз цюркскія мовы прыйшлі запазычанні з арабскай (*азімут, алгебра, алкаголь, зеніт, кайф, магазін, сірон, хімія, эліксір*) і персідскай (*алыча, баклажан, хурма, шахматы, паркаль, біруза, яхант*) моў;

- **літуанізмы** – запазычанні з літоўскай мовы, у асноўным назвы прадметаў і паняццяў гаспадарча-побытавага характару – прылад працы, сельскагаспадарчых і прыродных паняццяў, асоб па сацыяльным становішчы: *еўня, пуня, атоса, свіран, крушня, дзірван, жвір, дойд, адліга*. Літоўскімі па паходжанні з’яўляюцца тапонімы, гідронімы і прозвішчы: *Ашмяны, Гудагай, Жупраны, Юрацішкі; Піна, Ясельда, Цна, Пліса, Гайна, Свіслач; Доўнар, Нарбут, Корбут, Сурвіла, Вайцюль, Лукаша, Рышша, Мархель, Юргель, Эйсмант і інш.;*

- **царкоўнаславянскія** – стараславянскія словы са старабеларускіх пісьмовых помнікаў: *агнец, злак, улада, злата, раб, разум, уладыка, шалом ‘шлем’, ерась, вочы, вяшчаць, лік ‘аблічча’*; уласныя імёны славянскага паходжання: *Святлана, Людміла, Святаслаў, Яраслаў, Барыс, Уладзімір, Вадзім, Глеб, Усевалад і інш.;*

- **гебраізмы** – невялікі пласт слоў яўрэйскага паходжання: *балагол, кагал, талмуд, пэйсы, цымус, алілуя, амін, бальзам, бегемот, манна, субота, херувім*; уласныя імёны яўрэйскага паходжання: *Адам, Самуіл, Сямён, Ева, Іван, Міхаіл, Ганна, Марыя, Мацвей і інш.;*

- **германізмы** – запазычанні з нямецкай мовы: побытавая і гаспадарчая лексіка, назвы асоб паводле сацыяльнага становішча, найменні вайсковых і грамадска-афіцыйных паняццяў. Прыметы германізмаў: спалучэнні зычных шт-, шп- у пачатку слова, спалучэнні -хт-, -шт-, -шл-, -эй- у сярэдзіне слова, канцавыя -ар, -ан, -ель (-аль), -ер (-ар): *друшляк, куфаль, рондаль, талер, ліхтар, ланцуг, гмах, шахта, шпіталь, штандар, бурмістр, вахмістр, швагер, шляхта, рымар, фурман, гетман, фунт, прэйскурант, штурм, ратуша, турма, фальварак, рукзак*; уласныя імёны германскага паходжання: *Ігар, Алег, Вольга, Роберт, Рудольф, Альфрэд і інш.;*

- **галіцызмы** – запазычанні з французскай мовы, найчасцей абазначаюць паняцці побытавай і культурнай сфер, грамадскапалітычныя паняцці. Іх прыметы: спалучэнні бю, кю, вю, мю, пю, фю ў корані слова, спалучэнні -лье, -нье, -сье, -лья ў сярэдзіне слоў, спалучэнні -аж, -яж, -ён, -ёр,

-уа, -уэ, канцавыя націскныя е, э, і, ы, о, ю, спалучэнні -амп-, -ант-, -анс-, -онс-, -ент-, -янт-: *бюджэт, барбекю, гравюра, альянс, калье, дасье, ваяж, дрэнаж, медальён, кіяскёр, гуаш, піруэт, філе, кашнэ, таксі, журы, кашпо, авеню, ампула, авантурыст, дысананс, пранонс, інструмент, варыянт* і інш.;

- англіцызмы – запазычанні з англійскай мовы, якія абазначаюць пераважна назвы грамадска-палітычнага, тэхнічнага, спартыўнага і побытавага характару. Прыметы англіцызмаў: спалучэнне дж- у пачатку слова, спалучэнні -ай-, -ей- у сярэдзіне слоў, спалучэнні -інг, -мен, -тч на канцы слова: *джынсы, джэмпер, джунглі, джаз, сайт, таймер, валейбол, тралейбус, мітынг, брыфінг, бізнесмен, спартсмен, матч* і інш.;

- італізмы – запазычанні з італьянскай мовы. Іх прыметы – абазначэнне паняццяў культуры, музыкі, мастацтва (для даўніх запазычанняў), побытавых паняццяў, фінансавых і камерцыйных тэрмінаў, тэрмінаў музыкі і мастацтва, паняццяў вайскавай справы (для позніх запазычанняў): *піяніна, тэнар, лютня, палац, пасквіль, арыя, аперэта, бутафорыя, імпрэсарыя, фарс, клавіятура, тарантэла, брава, канфеці, марцыпан, сурвэтка, гвардыя, каземат, салдат, брыгада, шпага, банкрут, валюта, дукаат, сальда, тара, піцэрыя, папарацы, спагэці* і інш.;

- запазычанні з іншых моў: з іспанскай (*армада, банан, балеро, какос, маскіт, мулат, мустанг, сігара, сілас, ананас, гітара, тамат*); з галандскай (*боцман, буксір, дрэйфаваць, камбуз, каюта, компас, крэйсер, лавіраваць, матрос, мачта, шлюз, штурвал, апельсін, абрыкос, дамба, брызент*); з японскай (*каратэ, сўшы, нунчакі, нэцке, пакемон*); з кітайскай (*жэньшэнь, рыкша, тайфун, фэньшуй, чай, пекінэс, пінг-понг*); з санскрыту (*ка́рма, гуру, нірвана*); з карэйскай (*тхэквандо*).

Аднак беларуская мова не толькі “прыняла” ў свой склад чужыя словы, але і “пазычыла” свае лексічныя адзінкі іншым мовам, у асноўным мовам суседніх краін, у якіх гэтыя словы з’яўляюцца беларусізмамі.

Беларусізмамі ў рускай мове можна лічыць словы: *дранікі, смажанка, крамбамбуля, медавуха, хлопец, бульба, бурак, вёска, лялька, шуфляда, хата, крынка, крыніца, ганарлівы, дробненькі, люты, завіхаца, трэба, трошкі, абы, аж, няхай, хай* і інш. Часцей за ўсё яны сустракаюцца ў размоўным маўленні і ў мове мастацкай літаратуры.

Беларусізмы ў літоўскай мове: *anykas* (унук), *baravikas* (баравік), *blinas* (блін), *cesnykas* (часнок), *duda* (дуда), *grybas* (грыб), *gutaryti* (гутарыць), *kisilius* (кісель), *krupos* (крупы) і інш. Беларусізмы ў польскай мове: *hadować* (гадаваць), *hreczka* (грэчка), *puchacz* (пугач, філін), *źubr* (зубр), *mogiłki* (могілкі), *hornów* (горн (кавальскі), *ciągly* (цяглы, прыгонны селянін), *sumieźny* (сумежны), *bakówka* (бакоўка, бакавы пакой), *żagownica* (жароўніца, печ), *krynica* (крыніца), *bochan* (бохан), *sądak* (судак ‘рыба’), *kaban* (кабан), *siemja* (сям’я), *krzywdne* (крыўднае) і інш.

Беларусізмамі ў сучаснай украінскай мове лічацца словы *гарячий* (гарачы), *кажан* (кажан), *бадьорий* (бадзёры), *дьоготь* (дзёгаць), *жлукто*

(жлукта, бочка для прання бялізны), багатый (багаты), обридати (абрыднуць), нащадок (нашчадак) і інш.

2. Паводле храналогіі з'яўлення ў лексічным складзе беларускай мовы запазычаная лексіка падзяляецца на даўнюю і познюю.

Даўнія (раннія) запазычання (увайшлі ў беларускі слоўнік на працягу XIV-XVIII стст.): *3* неславянскіх моў – *аладка, агурок, камедыя, парус, карабель* (з грэч.); *клуня, жвір, свіран, кубел* (з літоўск.); *ізіум, баклажан, барабан, кінжал, каравул* (з цюркск. (татарск.)); *канцэрт, лютня* (італ.); *марш, тарыф* (з франц.); *грунт, фунт, дах* (з нямецк.); *балагол, кагал, месіаш (месія), пэйсы, хаўрус, хеўра* (з яўр.) і інш.

Са славянскіх моў – *прыгадаць, журыцца, чубаты, боршч, варэнік, доня 'дачка', худаба 'жывёла'* (з украінск.); *акаянны, бласлаўненне, благі, воблака, вочы, глава, дзесяціна, дрэва, злак, падчарка, продак, трэба, храм, скрыжалі, юны* (са стараслав.) і інш.

Познія запазычання (увайшлі ў беларускі слоўнік з XIX ст. – пераважна праз рускую і польскую мовы): *амністыя, аўтаномія, гегемон, бактэрыя* (з грэч.); *дэкан, капялюш, дэлегат, кангрэс, школа, каляндар* (з лац. праз руск., польск., чэшск.); *ганак, рахунак, слесар, касір, бухгалтар, кошт* (з нямецк. праз польск., руск.); *аванцюра, асамблея, аташэ, дэпо, акампанемент, дырыжор* (з франц. праз польск., руск.); *інтэрв'ю, імпорт, лідар, джэм, кекс, пудзінг* (з англ. праз руск.). У развіцці слоўнікавага складу беларускай мовы адметная роля належыць рускай мове.

Запычанні з рускай мовы адбываліся (і адбываюцца) наступнымі спосабамі:

1) без змен марфемнай будовы: *аплот, аказаць, дэкабрысты, чалюскінцы, чэкіст*;

2) са зменамі марфемнай будовы: *адсутнічаць, выключны, плошча, прадаўжальнік*;

3) створаны з беларускага моўнага матэрыялу на ўзор адпаведных рускіх слоў (калькі): *ажыццяўленне* ← осуществление, *абвяржэнне* ← опровержение, *аднагалосны* ← единоголосный, *безабаронны* ← беззащитный.

Запычванне лексікі спрыяе ўзбагачэнню слоўнікавага складу мовы-пазычальніцы: словы іншамоўнага паходжання, як правіла, падпарадкоўваюцца законам фанетыкі, граматыкі і словаўтварэння гэтай мовы, толькі ў рэдкіх выпадках застаючыся няпоўнаасвоенымі, своеасаблівымі іншамоўнымі ўкрапваннямі ў тэкст – варварызмамі: *дэндзі, фіфці-фіфці, пардон, а'кей, банжур, мерсі, пардон, post factum, alma mater, NB*.

Сярод запыханняў выдзяляюцца лексемы, што абазначаюць паняцці навукі і тэхнікі, культуры і мастацтва, палітычнага і дзяржаўнага будаўніцтва і не перадаюць спецыфікі якой-небудзь адной краіны. Гэта

інтэрнацыяналізмы – словы, аднолькавыя ці блізкія па гучанні і значэнні, пашыраныя не менш як у трох няроднасных мовах: *арыфметыка, геаметрыя, логіка, космас, тэлескоп* (вобласць навукі і тэхнікі), *адміністрацыя, дыктатура, канстытуцыя* (грамадска-палітычнае жыццё), *банк, крэдыт, працэнт* (эканоміка), *ананест, амфібрахій, драма* (літаратуразнаўства і мовазнаўства).

Часам запазычаныя словы ўжываюцца вельмі шырока, *інтэграцыя, дэмакратыя, вентыляцыя, камп'ютар, банк, крэдыт, тэатр, мікраскоп, дыктатура, трагедыя, алімпіяда, мараль, прэзідэнт, аркестр, авіяцыя*.

У адрозненне ад інтэрнацыяналізмаў, экзатызмы перадаюць нацыянальную спецыфіку краіны, называючы рэчы і паняцці, характэрныя для культуры пэўнага народа; звычайна гэта назвы жылых пабудов, роду заняткаў людзей, прадметаў побыту, страў, грашовых адзінак, адзінак улады: *вігвам, канстэбль, сары, кімано, шаурма, лаваш, сакура, сіеста, фэнішуй, канцлер, янычар, гульдэн, ландтаг*.

У сучаснай беларускай мовенайбольш пашыраныя наступныя групы запазычаных слоў:

- 1) паланізмы – *моц, скарб, гузік, скарга, палац, відэлец, вяндліна, вільгаць, зброя, здрада, кабета, лямант, маёнтак, халява, цалкам і інш.*;
- 2) цюркізмы – *дыван, капкан, тапчан, торба, атаман, кандалы, каравул, качан, баран, барсук, бугай, таракан, кафтан, халат, туман і інш.*;
- 3) грэцызмы – *акадэмія, алегорыя, геаматрыя, дыялектыка, кафедра, камедыя, космас, логіка, матэматыка, педагогіка, стыхія, фантазія, параграф і інш.*;
- 4) лацінізмы – *акцёр, дэкан, дырэктар, інспектар, камісар, прафесар, гумар, працэс, тэрмін, цэнтр, канстытуцыя, камісія, сесія, атэстат і інш.*;
- 5) германізмы – *маляр, майстар, слесар, вахта, рота, гандаль, шафа, шнур, шуфляда, кухня, шпіталь, фарба, футра, коўдра, абітурыент, абсалютны, агітацыя, адвакат, аванс, аскет, атлет, аўтобус, валюта, вундэркінд і інш.*;
- 6) русізмы – *байдарка, балалайка, бальшак, ваенрук, ваенторг, ветэран, ветфельчар, вінтоўка, мясарубка, савет, чарцёж, частотнасць і інш.*

У беларускай лексіцы шмат слоў французскага паходжання: *абажур, абсурд, авіяцыя, акварэль, акорд, акрабат, атэль, афіцыянт, берэт, вітраж, вітрына, вадэвіль, вестыбюль і інш.*; англійскага паходжання: *аўрал, байкот, бар, баскетбол, біфштэкс, блакада, бокс, браўнінг, трэнер, фільм, чэк і інш.*; італьянскага і іспанскага паходжання: *аварыя, акорд, арка, арыя, бас, віла, віяланчэль, кампазітар, фантан і інш.*; скандынаўскага і фіна-ўгорскага паходжання: *акула, кляймо, нарты, салака, сані, тундра, якар і інш.* Частка слоў іншамоўнага паходжання захавала марфалагічную будову, атрыманую ад мовы-крыніцы: *бульдозер* (англ. *buldoser*), *прызёр* (франц. *priseur*). Іншыя запазычаныя словы

падпарадкаваліся фанетычным і граматычным законам беларускай мовы. Некаторыя прыкметы запазычаных слоў вельмі ўстойлівыя. Націск звычайна захоўваецца ў запазычаннях на тым складзе, на які ён падае ў мове-крыніцы. Напрыклад, запазычаныя словы з польскай мовы маюць націск на перадапошнім складзе: *арэнда, бавоўна, блакітны, кабета, апантаны і інш.*; з французскай мовы захоўваюць на апошнім складзе: *кіно, кампот, партфель, партэр, батальён і інш.* Фанетычнай прыкметай запазычання можа лічыцца гук *ф*: *факт, фунт*; этымалагічныя пачатковыя *а, э*: *аршын, этап, эпоха*; заднеязычныя *г, к, х* перад галоснымі: *геній, кепска, сукенка, Гётэ, Хельсінкі*; спалучэнне галоснага з насавымі *н, м* у становішчы паміж зычнымі караня: *гонта, лямпа, канверт, клянчыць, здранцвець*; два галосныя побач у карані: *прэзідыум, соус, сілуэт, кааперацыя*; спалучэнне гукаў *шт, шп, дл, тл*: *штука, штык, шпала, шпоры*; цвёрдасць зычных перад *е, э*: *бэз, бэлька, мэбля, патэльня*; словаўтваральныя марфемы: *прыстаўкі*: *а-, ан-, ант- (анты-), архі-, контр-, рэ-, дэ-, дэз-, дыс-, віцэ-, супер-, ультра-, экс- і інш.*; *аналагічны, антырэлігійны, дэзынфармацыя, рэканструкцыя, архіцяжскі, і інш.*; *суфіксы*: *-ізм (-ызм), -іст (-ыст), -ір, -ыр, -ізн (-ызн), -іс, -ум, -ус і інш.*; *мадэрнізм, камуніст, радыус, пленум і інш.*

Да запазычаных адносяцца словы іншамоўнага паходжання, якія ў выніку семантычнага і фанетыка-марфалагічнага асваення зрабіліся лексічнымі адзінкамі беларускай мовы. Асноўная прымета запазычанага слова – яго фанетычная значымасць, якая заключаецца ў тым, што слова абазначае прадметы і паняцці, не маючыя адэкватнага абазначэння ў самой беларускай мове, або з’яўляецца семантычным ці стылістычным сінонімам да адпаведнага беларускага слова.

Літаратура

1. Акулаў, І. М. Храналогія асобных запазычанняў у беларускай мове // *Вопросы общественных и гуманитарных наук.* – Гомель, 1974. – С. 231–232.
2. Байкоў, М. Да пытання аб чужаземных словах у нашай мове / М. Байкоў // *Полымя.* – 1927. – № 4. – С. 150–168.
3. Баханькоў, А. Я. Семантычнае асваенне беларускай мовай іншамоўнай лексікі / А. Я. Баханькоў // *Весці АН БССР. Сер. грамад. навук.* – 1980. – № 2. – С. 111–120.
4. Булыка, А.М. Даўнія запазычанні беларускай мовы: у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск, 1972.
5. Булыка, А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст. / А.М. Булыка. – Мінск, 1980.
6. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск, 1999.
7. Виноградов, В.В. История слов / В.В. Виноградов. – М., 1994.
8. Вопросы исторической лексикологии. – М., 1974.
9. Гапоненка, І.А. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове пачатку XX ст. і асаблівасці іх фармальнай адаптацыі / І. А. Гапоненка // *Беларус. лінгвістыка.* – 1998. – № 48.

ГІСТОРЫЯ ФАРМІРАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

1. Фарміраванне беларускай тэрміналогіі ў старажытны перыяд.
2. Фарміраванне беларускай навуковай тэрміналогіі ў першай палове XX ст.
3. Фарміраванне беларускай навуковай тэрміналогіі ў другой палове XX ст.

1. Фарміраванне беларускай тэрміналогіі непасрэдна звязана з развіццём і функцыянаваннем нацыянальнай мовы. Паколькі гісторыя беларускай мовы характарызуецца працягласцю і перарывістасцю, то ёсць усе падставы сцвярджаць, што фарміраванне беларускай тэрміналогіі таксама з'яўляецца працяглым і перарывістым. Такія экстралінгвістычныя фактары, як забарона беларускай мовы Варшаўскім сеймам у 1696 годзе і негатыўныя адносіны да яе царскага ўрада Расіі, якія выклікалі больш чым стогадовы разрыў паміж пісьмовымі традыцыямі старабеларускай і сучаснай беларускай мовы XVII-XVIII стст., адмоўна ўздзейнічалі на пераемнасць натуральнага фарміравання тэрміналагічнай лексікі.

Асновай фарміравання тэрміналогіі старабеларускай мовы можна лічыць намінацыі розных прадметаў і з'яў прыроды ў народным маўленні і пазней фіксацыю гэтых намінацый у пісьмовых помніках старабеларускай мовы.

Для разумення працэсу развіцця беларускай тэрміналогіі важна ўзгадаць аб узнікненні і развіцці пісьменнасці на Беларусі.

Знойдзеныя ў Смаленску, Віцебску, Мсціславе дзелавыя запісы і прыватныя лісты на бытавыя і гаспадарчыя тэмы на бяросце (берасцяныя граматы) таксама сведчаць аб шырокім выкарыстанні пісьма ў Заходняй Русі і з'яўляюцца сродкам фіксацыі некаторых моўных намінацый прадметаў і паняццяў рэчаіснасці таго часу, у тым ліку і намінацый тэрміналагічнага характару. Так, у тэксце берасцяной граматы, знойдзенай у 1956 годзе ў Віцебску, якая адносіцца да XIII-XIV стст., можна вылучыць наступныя словы, што ўвайшлі ў склад тэрміналагічнай лексікі старабеларускай мовы і сталі асновай для стварэння асобных тэрмінаў з розных галін гаспадарчай дзейнасці: *грыўня, жыта, купіць, наяўнасць, прадаць*: *Калі ты прадаў адзенне, то купі мне жыта за 6 грыўняў*.

XIII стагоддзе ў гісторыі пісьменнасці на тэрыторыі сучаснай Беларусі характарызуецца значнай колькасцю помнікаў, больш разнастайным характарам іх тэматыкі, што звязана і з больш шырокім выкарыстаннем лексікі, якая служыла для намінацыі прадметаў, з'яў прыроды, паняццяў гаспадарчага і грамадскага жыцця.

Далейшае развіццё мовы беларускай народнасці адбывалася ў межах Вялікага Княства Літоўскага. У 1517 годзе вядомы беларускі асветнік Францыск Скарына з Полацка выдае ў Празе першую ва

ўсходнеславянскім свеце друкаваную кнігу (“Псалтыр”) на царкоўнаславянскай мове. Затым ў Вільні ён выдае “Малую падарожную кніжыцу” і “Апостал”, у якіх у значнай ступені адлюстраваліся асноўныя рысы беларускага маўлення і ў прыватнасці — у лексіцы тэрміналагічнага характару (*вызволити, даремный, dorosлый, досконалий, збройный, листъ, мовца, научение, отчина, разумность, речи добрые, скарб, час*).

Усходнеславянскае кнігадрукаванне прадоўжылі выдатныя кнігадрукары Б. Ваяводка, С. Будны, В. Цяпінскі, І. Фёдараў, П. Мсціславец, браты Мамонічы, В. Гарабурда, Я. Карцан, Д. Лянчыцкі, Я. і П. Кміты, С. Собаль і інш. Надрукаваная ў гэты перыяд літаратура складалася перш за ўсё з царкоўных твораў, а таксама з твораў, звязаных з грамадска-палітычнай і рэлігійнай барацьбой паміж прыхільнікамі і праціўнікамі царкоўнай уніі, паколькі большасць друкарняў належала мясцовым магнатам, праваслаўным брацтвам або езуітам і каталіцкім манастырам. Свецкі характар мела толькі некаторая частка кніг: граматыкі, слоўнікі, буквары, календары, у якіх зафіксавана значная колькасць тэрміналагічнай лексікі. У палемічных творах выкарыстоўвалася грамадска-палітычная тэрміналогія.

Да ліку фактараў, якія садзейнічалі фарміраванню як беларускай мовы наогул, так і тэрміналагічнай лексікі ў XIV-XVII стст., можна аднесці, па-першае, тое, што з другой паловы XIV ст. пісьмовая беларуская мова стала дзяржаўнай мовай Вялікага Княства Літоўскага. Гэта спрыяла развіццю поўнафункцыянальнасці старабеларускай мовы, фарміраванню яе асноўных стыляў, у тым ліку навуковага. Па-другое, як ужо адзначалася, у першай палове XVI ст. у Беларусі ўзнікла, а к сярэдзіне XVI ст. атрымала шырокае распаўсюджанне кнігадрукаванне, якое ў значнай ступені садзейнічала выпрацоўцы лексічных нормаў, расшырэнню слоўніка, замацаванню намінацый новых навуковых паняццяў у моўнай практыцы.

Найбольш развітымі (з пункту погляду натуральнага фарміравання) галінамі тэрміналогіі ў XIV-XVII стст. былі тыя, якія абслугоўвалі асноўныя напрамкі гаспадарчага, навуковага і грамадскага жыцця беларускага народа. Гэта грамадска-палітычная, юрыдычная, гандлёвая, сельскагаспадарчая, прамысловая, ваенная тэрміналогія, а таксама тэрміналогія мовазнаўства, астраноміі, матэматыкі і інш.

2. Сістэматычная праца ў галіне беларускай навуковай тэрміналогіі пачалася ў лютым 1921 года, калі была заснавана Навукова-тэрміналагічная камісія пры Навукова-літаратурным аддзеле Народнага камісарыята асветы Беларусі. У пачатку 1922 г. быў створаны Інстытут беларускай культуры (з 1929 года — Беларуская Акадэмія навук), у якім прадоўжылася праца па распрацоўцы беларускай навуковай тэрміналогіі.

За параўнальна кароткі час, з 1922 па 1930 год, у краіне былі выдадзены 24 выпускі “Беларускай навуковай тэрміналогіі” з розных галін

навукі, куды ўключаліся тэрміны, якія выкарыстоўваліся пераважна ў школьным выкладанні. Побач са слоўнікавай работай і ўзбагачэннем паняццёва-тэрміналагічнага фонду значным укладам Навукова-тэрміналагічнай камісіі ў развіццё беларускай тэрміналогіі з'явілася распрацоўка тэарэтычных і практычных пытанняў тэрміналогіі, якія актыўна абмяркоўваліся ў галіновых секцыях камісіі.

У 1925 годзе была выдадзена “Інструкцыя для збірання народнага слоўніка-тэрміналагічнага матэрыялу ў беларускай мове для складання слоўніка жывой беларускай мовы”. У картатэку ўвайшла частка тэрмінаў, што бытавала на тэрыторыі Беларусі, найбольш поўна былі выяўлены тэрміны сельскагаспадарчай вытворчасці, рамёстваў, промыслаў, а таксама флоры і фауны.

Тэрміны, якія выкарыстоўваліся ў прамысловасці, тэхніцы ў большасці сваёй не ўвайшлі ў картатэку слоўніка жывой беларускай мовы. У сувязі з гэтым Навукова-тэрміналагічная камісія падрыхтавала новую “Інструкцыю для збірання тэрміналагічнага матэрыялу тэхнічнага характару” (1930).

У 1932 годзе быў апублікаваны першы выпуск тэхнічнай тэрміналогіі. Гэта руска-беларускі слоўнік “Тэхнічная тэрміналогія” (Вып. 1. Мінск, 1932) пад рэдакцыяй А. Гурло. Ён ахапіў тэрміналогію паравых катлоў, паравых поршневых машын, турбін і рухавікоў унутранага згарання. Нельга не адзначыць тую становчую ролю, якую ён адыграў у гісторыі развіцця тэхнічнай тэрміналогіі на беларускай мове. Безумоўна, слоўнік не мог ахапіць усю тагачасную тэхнічную тэрміналогію, аднак ён паклаў пачатак сістэматызаваанай распрацоўцы і вывучэнню спецыяльнай лексікі.

Перарывістасць працэсу фарміравання беларускай тэрміналагічнай лексікі ў выніку гістарычных умоў развіцця і функцыянавання беларускай мовы ў XVII — XVIII стст. не толькі выклікала разрыў паміж традыцыямі старабеларускай мовы і традыцыямі сучаснай беларускай мовы і аказала адмоўны ўплыў на пераемнасць развіцця тэрміналагічнай лексікі, а і абумовіла некаторую спецыфіку шляхоў і прынцыпаў развіцця новай беларускай навуковай тэрміналогіі. У значнай ступені гэта спецыфіка знайшла адлюстраванне ў актыўным выкарыстанні дыялектных слоў. Шмат новых тэрмінаў прыйшло з кніжнай лексікі новай беларускай мовы. Аднак многія лексемы характарызаваліся варыятыўнасцю і не мелі стабільнай практыкі выкарыстання, што ўскладняла іх прымяненне ў якасці тэрмінаў.

Прынцыпы стварэння новых тэрмінаў распрацоўваліся Навукова-тэрміналагічнай камісіяй і выкладаліся ў прадмовах да выпускаў “Беларускай навуковай тэрміналогіі”. Асноўны прынцып – выкарыстанне сродкаў беларускай мовы. Першым спосабам рэалізацыі гэтага прынцыпу было выкарыстанне агульнаўжывальнай лексікі беларускай мовы: *вапняк*,

вільгаць, вочка, вышыня, глеба, глей, ланцуг замкнуты, святло адлюстраванае, сіла цяжару, тлушчы і інш. Асноўная частка тэрмінаў, створаных шляхам тэрміналагізацыі агульнаўжывальных слоў, трывала замацавалася практыкай і складае аснову сучаснай беларускай тэрміналогіі. Другім спосабам выкарыстання сродкаў беларускай мовы пры стварэнні новых тэрмінаў было шырокае прымяненне на базе нацыянальнай мовы афіксальнага словаўтварэння, аснова- і словаскладання, калькавання, семантычнага перакладу: *ахоўны, зрух слаёў, голанасенныя, паглынальнік, светланосны, сціскальнасць вадкасцей.*

Члены Навукова-тэрміналагічнай камісіі шырока практыкавалі стварэнне на беларускім лексічным і словаўтваральным матэрыяле тэрмінаў-неалагізмаў, якія ў большасці выпадкаў адпавядалі навуковаму зместу адпаведных паняццяў, словаўтваральным заканамернасцям беларускай мовы і трывала замацаваліся ў сучаснай беларускай тэрміналогіі: *даследаванне, магутнасць, прастора, ступень, суквецце, уяўны.* Значная частка створаных неалагізмаў не замацавалася ў беларускай тэрміналогіі з прычыны шырокай ужывальнасці ў практыцы інтэрнацыянальных і славянскіх, у першую чаргу рускіх, адпаведнікаў, а таксама з прычыны штучнасці асобных наватвораў і недакладнай адпаведнасці навуковаму зместу абазначаемых паняццяў: *красленне* (чарчэнне), *кругадрэз* (сегмент), *прастакутнік* (прамавугольнік), *пэўнік* (аксіёма).

Характэрнай асаблівасцю тэрміналогіі, распрацаванай Навукова-тэрміналагічнай камісіяй, была высокая ступень варыятыўнасці, абумоўленая перш за ўсё падачай часткі запазычаных тэрмінаў разам з беларускімі лексемамі або неалагізмамі. Імкненне ўкладальнікаў тэрміналагічных выпускаў максімальна выкарыстаць беларускія эквіваленты тлумачыцца не толькі элементамі нацыянальнага пурызму, але і даволі часта тым, што на раннім этапе развіцця навукі ў Беларусі вучоныя і папулярызатары навукі ў сваіх публікацыях навуковага і навукова-папулярнага зместу часта выкарыстоўвалі замест невядомых шырокаму колу чытачоў запазычаных тэрмінаў словы жывой беларускай мовы, а часам і вузкія рэгіяналізмы, якія і былі зафіксаваны ўкладальнікамі выпускаў. Акрамя таго, аналагічным матывам часам кіраваліся і самі ўкладальнікі пры неабходнасці выбару паміж запазычанням і словам жывой народнай мовы.

У распрацоўку тэрміналогіі розных галін ведаў у 20-30-я гады ХХ ст. значны ўклад унеслі народныя пісьменнікі Беларусі Якуб Колас і Янка Купала. Удзел класікаў беларускай мовы ў фарміраванні тэрміналагічнай лексікі — з’ява невыпадковая. Заўважана, што ў распрацоўку тэрміналогій усіх нацыянальных моў народаў СССР у паслякастрычніцкі перыяд унеслі важкі ўклад выдатныя пісьменнікі. Можна вылучыць тры асноўныя аспекты дзейнасці вялікіх майстроў:

- непасрэдны ўдзел у распрацоўцы тэрміналогіі ў час работы ў Навукова-тэрміналагічнай камісіі;

- развіццё тэрэтычных палажэнняў аб узаемадзеянні тэрміналагічнай і агульнаўжывальнай лексікі, аб мастацка-выяўленчых асаблівасцях тэрміналагічнай лексікі;

- выкарыстанне навуковай тэрміналогіі ў сваіх творах.

3. У першае пасляваеннае дзесяцігоддзе ў рэспубліцы не было агульнага цэнтра распрацоўкі і ўпарадкавання тэрміналагічнай лексікі. Адсутнасць такога цэнтра, а таксама дапаможнікаў па тэрміналогіі стала прычынай значнага павелічэння варыятыўнасці: *шагаючы экскаватар і крочачы экскаватар, выключацель і выключальнік, скорасць і хуткасць* і г. д. Вялікая ступень варыятыўнасці тэрмінаў характэрна для выдадзеных у 1947-1950 гг. брашур і кніг па тэхналогіі металаў, будаўнічай справе, механізацыі і электрыфікацыі сельскай гаспадаркі. Моўная практыка патрабавала ўзнаўлення ў рэспубліцы тэрміналагічнай работы. У 1955 годзе ў Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР быў створаны сектар тэрміналогіі, які функцыянаваў да 1965 года. У гэтым сектары падрыхтаваны і выдадзены «Русско-белорусско-латинский словарь ботанической терминологии» (Мн., 1967), «Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии» (Мн., 1970), створана картатэка і падрыхтаваны «Русско-белорусский словарь сельскохозяйственной терминологии» (рукапіс), картатэка для Руска-беларускага політэхнічнага слоўніка. Названыя слоўнікі ствараліся на аснове прынцыпу збліжэння беларускай тэрміналогіі з рускай. З 1965 па 1979 г. у рэспубліцы не было спецыяльнага тэрміналагічнага цэнтра.

У 50-я гады пад кіраўніцтвам Я. Коласа была праведзена вялікая навукова-арганізацыйная праца па стварэнню тэрміналагічнай камісіі пры Акадэміі навук БССР, у задачы якой планавалася ўключыць каардынацыйную і нармалізуючую дзейнасць па беларускай тэрміналогіі, а таксама выданне бюлетэня рэкамендуемых тэрмінаў. Смерць Я. Коласа перашкодзіла ажыццяўленню гэтай задачы.

У 60-70-я гады XX ст. некаторыя пытанні беларускай тэрміналогіі знайшлі асвятленне ў шэрагу дысертацыйных прац па даследаванню пэўных тэматычных аб'яднанняў слоў і асобных галіновых тэрміналогій у сучаснай беларускай мове.

У 1979 годзе ў рэспубліцы створана тэрміналагічная камісія Акадэміі навук БССР, якая складалася з дзевяці секцый і ўключала вядучых вучоных, спецыялістаў розных галін ведаў. У задачы камісіі ўваходзіла распрацоўка тэрэтычных асноў і метадыкі ўпарадкавання беларускай тэрміналогіі, падрыхтоўка слоўнікаў, вывучэнне вопыту работы Камітэта навукова-тэхнічнай тэрміналогіі АН СССР і тэрміналагічных органаў рэспублік.

Паколькі тэрміны ўзніклі і развіваліся на глебе нацыянальнай мовы, то лексічная, граматычная, лексіка-семантычная сістэмы мовы ляжаць у аснове кожнай галіновай тэрміналогіі. Патэнцыяльная здольнасць беларускай тэрміналагічнай лексікі перадаць сістэму паняццяў розных галін ведаў абумоўлена высокім навукова-тэхнічным патэнцыялам рэспублікі, развіццём лексічных і граматычных сродкаў беларускай мовы, наяўнасцю пэўнай, хоць і невялікай, практыкі выкарыстання беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі ў беларускім перыядычным друку, на беларускім радыё, тэлебачанні, у навуковых выданнях.

З прыняццем у пачатку 1990 года Закона “Аб мовах у Беларускай ССР” тэрміналагічная работа на Беларусі ажывілася. За некалькі наступных гадоў выйшлі з друку разнастайныя вузкагаліновыя слоўнікі ў асноўным перакладнога тыпу: “Русско-белорусский словарь электротехнических терминов” (аўтары Н.П. Краеўская, Б.В. Грынберг, В.П. Красней, Мінск, 1993), “Русско-белорусский словарь по теплотехнике и санитарной технике” (аўтары В.М. Капко, Б.М. Хрусталёў, Мінск, 1995), “Руска-беларускі слоўнік нафта- і газаздабычы” (аўтар У.В. Люшцік, Мінск, 1997), “Русско-белорусский политехнический словарь” (пад рэдакцыяй І.Л. Бурак, Мінск, 1997 — 1998), “Русско-белорусский терминологический словарь по металлургическому производству” (аўтары А.П. Ласкаўнёў, Н.М. Нямковіч, А.Ц. Валочка, Мінск, 1998) і шмат іншых. Усе яны ствараліся ў паскораным тэмпе, часта без уліку традыцыі, якая ўжо існавала ў Беларусі. Увогуле 90-я гады ХХ ст. характарызуюцца асаблівай увагай да актывізацыі лексічных, словаўтваральных сродкаў беларускай мовы, што тлумачыцца даволі значным уплывам рускай мовы ў папярэдні перыяд развіцця ва ўмовах СССР і тымі зменамі, якія адбываліся ў нашым грамадстве: распад СССР, набывцё Беларуссю статусу незалежнай дзяржавы, прыняцце Закона “Аб мовах у Беларускай ССР” — усе гэтыя фактары моцна паўплывалі на ход развіцця мовы. А паколькі тэрміналогія з’яўляецца яе неад’емнай часткай, якая жыве і развіваецца па моўных законах, то яна таксама адчула гэты ўплыў.

У друку ў пачатку 90-х гадоў ХХ ст. усё часцей і часцей з’яўляюцца публікацыі, прысвечаныя мовазнаўчай праблематыцы ў тэрміналогіі: правапісу, словаўтварэнню і інш. Нягледзячы на тое, што ў асяроддзі тэрмінолагаў няма адзінага погляду на некаторыя пытанні, большасць даследчыкаў асноўнымі прыёмамі тэрмінатворчасці называе тэрміналагізацыю, тэрмінаўтварэнне, у тым ліку і калькаванне, запазычванне тэрміна з іншых моў. Так, частку навукова-тэхнічных тэрмінаў можна знайсці ў слоўніках беларускай мовы агульнага карыстання: *разрадка, расклёпка, расплаў, святло, струмень, ступень, сумесь, сушка, сцяна, таўшчыня, хвост* (імпульсу), *цвёрды, цячэнне, чарцёж, чорны, шво, шкло, шырата, шыццё* (дротам), іншыя выпрацоўваліся аўтарамі самастойна шляхам калькавання адпаведных

тэрмінаў рускай мовы: *газоочиститель* — *газаачышчальнік*, *газопроницаемость* — *газапранікальнасць*, *газораспределитель* — *газарамеркавальнік*, *фотопреобразователь* — *фотапераўтваральнік*, *электродвигатель* — *электрарухавік* і інш.

Безумоўна, у сучасныя слоўнікі ўключаны і шматлікія запазычанні з іншых моў: *вальфрамовая руда*, *іанізацыя*, *ізалятар*, *індукцыя*, *мадуляцыя*, *электрон*, *эмісія* і інш.

Значнае месца аўтары адводзяць уласнай тэрмінатворчасці: *адлюстраванне* (прасторавае), *беспаветраны*, *біццё*, *буйнасць*, *буйны*, *выбіўка*, *выплаўка*, *выпрацоўка*, *выяўленне* (няспраўнасцей), *галіна* (трубаправода), *дапальванне*, *дапрацоўка*, *даробка*, *запальнік*, *засцерагальная* (зона), *засцерагальны* (болт), *уклучэнне*, *успышка*, *утулка* (калектарная), *уцісканне* і інш. Аналіз паказвае, што ўсе гэтыя прыёмы выкарыстоўваюцца ў сучасных вузкагаліновых слоўніках.

На жаль, аўтары не заўсёды абапіраліся на тыя традыцыі, якія ўжо існавалі ў беларускай мове і былі закладзены ў 20-я гады XX стагоддзя. Як адзначае В.П. Красней, у 20-30-я гады тэхнічная тэрміналогія абапіралася на ўласнамоўную глебу, яна “...фарміравалася 1) шляхам увядзення ў склад той ці іншай тэрміналогіі агульнаўжывальных слоў...; 2) шляхам утварэння шматлікіх неалагізмаў...; 3) шляхам выкарыстання дыялектных слоў...”. Відавочна, што крыніцы тэрміналогіі, якія выкарыстоўваліся ў перыяд стварэння тэрміналагічных слоўнікаў у 20-30-я гады, зараз недастатковыя, бо любая галіна тэхнікі патрабуе соцень тысяч тэрмінаў.

Звяртае на сябе ўвагу і той факт, што многія тэрміны, якія былі створаны ў 20-30-я гады на ўласнабеларускай аснове, аказваліся няўстойлівымі ў часе і паступова замяняліся іншымі. У прыватнасці, беларуская тэхнічная тэрміналогія пастаянна адчувала моцны ўплыў з боку рускай мовы, і таму шмат тэрмінаў, утвораных на аснове дыялектызмаў, паступова выходзілі з ужытку і замяняліся іншымі тэрмінамі: *асяродзішча* — *асяроддзе*, *злучво* — *злучэнне*, *круцёлка* — *вяртушка*, *курадым* і *куродым* — *сажа*, *кут* — *вугал*, *мазіва* — *мазка*, *плешка* — *галоўка* (сцірання), *почапка* — *падвеска*, *скарупіна* — *корка*, *сцяжніца* — *сцяжка*, *хібіна* — *складка*. Іншыя замяняліся запазычаннямі: *значнік* — *ер-нер*, *падвалак* — *падшыпнік*, *падымач* — *дамкрат*, *свардлілка*, *бразготка* — *свердзел*, *струмант* — *інструмент* і інш.

Страта тэрмінаў на ўласнабеларускай аснове абумоўлена таксама і тым, што ў вуснай форме часцей ужываліся тэрміны з рускай мовы ў сувязі з невыкарыстаннем беларускай у вышэйшых тэхнічных навучальных установах і ПТВ, невялікай колькасцю навукова-тэхнічнай літаратуры на нацыянальнай мове.

Разам з названымі вышэй агульнымі прычынамі знешнелінгвістычнага характару на змяншэнне тэрмінаў на ўласнабеларускай аснове дзейнічалі і чыста лінгвістычныя фактары.

У 20-я гады ХХ ст. у тэрмінатворчасці назіралася тэндэнцыя да пурызму – імкнення чысціць мову ад іншамойных слоў і выказаў, не дапусціць у яе запазычаную лексіку. Пурызм у тэрміналогіі 20-х гадоў адзначалі многія даследчыкі. У 90-я гады ХХ ст. аўтары тэрміналагічных слоўнікаў таксама пачалі ўводзіць у склад тэрміналогіі вузкадыялектныя словы, ствараць штучныя неалагізмы. Толькі калі ў 20-я гады вучоныя імкнуліся надаць мове навукі і тэхнікі своеасаблівы, нацыянальны характар, праўда, не зусім апраўдана, то цяпер пурыстычная тэндэнцыя праявілася галоўным чынам у тым, што з тэрмінасістэм выключаліся тэрміны, агульныя для беларускай і рускай моў: назіралася адмежаванне ад рускай мовы, якая ў Беларусі пануе ў навукова-тэхнічнай сферы. Гэта словы: *датчик* – *надаінік*, *корочка* – *скарынка*, *угореть* – *учадзец*, *фактар* – *чыннік*, *явление* – *выявішча* і інш.

Практычная работа над слоўнікамі розных галін ведаў паказвае, што аб'ектыўных моўных перашкод для распрацоўкі беларускай тэрміналогіі не існуе, аб чым сведчаць і паспяховыя спробы падрыхтоўкі слоўнікаў па асобных галінах тэхнічных ведаў. У той жа час існуючая практыка выкарыстання беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі сведчыць аб тым, што хоць патэнцыяльна гэтая тэрміналогія, як і тэрмінасістэмы іншых галін ведаў, здольна перадаць усю сістэму навукова-тэхнічных паняццяў на сучасным сусветным узроўні, аднак яна патрабуе значнай работы ў напрамку ўпарадкавання і сістэматызацыі.

Літаратура

1. Антанюк, Л. В. Беларуская навуковая тэрміналогія. Фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыяніраванне / Л. В. Антанюк. – Мінск: Навука і тэхніка, 1987.
2. Арашонкава, Г. У. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Г.У.Арашонкава, А.М.Булыка, У.В.Люшцік, А. І.Падлужны. – Мн., Беларуская навука, 1999. – 175 с.
3. Беларуская мова. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Марфемная будова слова. Словаўтварэнне. Марфалогія. Мн., Вышэйшая школа, 1987. – 429 с.
4. Кітаева, Т. В. Беларуская мова. Прафесійная лексіка: вучэб.-метадычны дапаможнік / Т.В. Кітаева, Н. В. Ратынская. – Мінск: БДМУ, 2010. – 131 с.

ЛІТАРАТУРА

1. Азарка, В.У. Гісторыя беларускай мовы: вучэб. -метад. дапаможнік / В.У. Азарка, А.С. Васілеўская, А.Г. Міхалевіч. – Мінск: БДПУ, 2010.
2. Акулаў, І. М. Храналогія асобных запазычанняў у беларускай мове // Вопросы общественных и гуманитарных наук. – Гомель, 1974. – С. 231–232.
3. Анічэнка, У.В. Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў: вучэбны дапаможнік [для студэнтаў і выкладчыкаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў па спецыяльнасці “Мовы народаў СССР”] / У. В. Анічэнка. – Гомель: ГДУ, 1978.
4. Анічэнка, У.В. Дагаворная грамата смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам 1229 г. / У.В. Анічэнка // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994.
5. Антанюк, Л. В. Беларуская навуковая тэрміналогія. Фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыяніраванне / Л. В. Антанюк. – Мінск: Навука і тэхніка, 1987.
6. Байкоў, М. Да пытання аб чужаземных словах у нашай мове / М. Байкоў // Полымя. – 1927. – № 4. – С. 150–168.
7. Баханькоў, А. Я. Змяненне лексікі беларускай мовы ў савецкі перыяд / А. Я. Баханькоў // Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. – Мінск, 1970. – С. 266–292.
8. Баханькоў, А. Я. Семантычнае асваенне беларускай мовай іншамоўнай лексікі / А. Я. Баханькоў // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1980. – № 2. – С. 111–120.
9. Баханькоў, А.Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд: Сацыялінгвістычны нарыс/ А.Я. Баханькоў.–Мн., 1982.
10. Биржакова, Е.Э. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII в. / Е.Э. Биржакова, А.А. Войнова, Л.Л. Кутина // Языковые контакты и заимствования. – Л., 1972.
11. Булыка, А.М. Даўнія запазычанні беларускай мовы: у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск, 1972.
12. Булыка, А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV-XVIII стст. / А.М. Булыка. – Мінск, 1980.
13. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск, 1999.
14. Виноградов, В.В. История слов / В.В. Виноградов.– М., 1994.
15. Вопросы исторической лексикологии. – М., 1974.
16. Галай, О.М. Бытовая лексика немецкого происхождения в старобелорусском языке (На материале письменных памятников XV–XVII вв.): автореф. дис. ... канд. филол. наук / О. М. Галай. – Минск, 1977.

17. Гапоненка, І. А. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове пачатку XX ст. і асаблівасці іх фармальнай адаптацыі / І. А. Гапоненка // Беларус. лінгвістыка. – 1998. – № 48.
18. Германовіч, І. К. Паланізмы ў беларускай літаратурнай мове 20-х – першай палавіны 30-х гадоў XX ст. / І. К. Германовіч // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1962. – № 2. – С. 86–97.
19. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / Рэд. А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік. – Мінск, 1970.
20. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы для спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія (па напрамках): вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне / склад. А.С. Дзядова. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2018. –160 с.
21. Жуковская, Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников/ Л. П. Жуковская. – М., 1976.
22. Жураўскі, А.І. Лексіка нямецкага паходжання ў беларускай пісьменнасці XV–XVII стст. / А. І. Жураўскі // Беларуская мова (даследаванні па лексікалогіі). – Мінск, 1965.
23. Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка.– М., 1969.
24. . Козлова, Р.М. Некоторые аспекты методики выявления балтизмов в славянских языках / Р. М. Козлова // Balto-slowianskie związki jezykowe. – Wrocław, 1990.
25. Крукоўскі, Н. І. Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову / Н. І. Крукоўскі. – Мінск, 1958.
26. Ларин, Б.А. Лекции по истории русского литературного языка(Х –середина XVIII) / Б.А. Ларин. – М., 1975.
27. Ледяева, С.Д. Очерк по исторической лексикологии русского языка / С.Д. Ледяева. –Кишинев, 1982.
28. Лексика русского литературного языка XIX – начала XX века. – М., 1981.
29. Мальцева, Т.А. Военная лексика романского происхождения в белорусском языке / Т. А. Мальцева // Мова – літаратура – культура: докл. и материалы сообщ. науч.-практ. конф. – Минск, 2002.
30. Мальцева, Т. А. Романизмы в белорусском языке / Т. А. Мальцева // Язык и социум: докл. и материалы сообщ. науч.-практ. конф. – Минск, 2002.
31. Мальцава, Т.А. Французскія запазычанні ў беларускай мове / Т. А. Мальцава. – Мінск: БДУ, 2010.
32. Очерки по исторической лексикологии русского языка. – СПб., 1999.
33. Плотнікаў, Б.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б.А.Плотнікаў, Л. А. Антанюк. – Мн., 2003. – 672 с.

34. Слова беларускае. З гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі. / Уклад. Т.В.Кузьмянкова і інш. – Мн., 1994.
35. Струкава, С.М. Лексіка беларускай мовы: гісторыя і сучаснасць / С.М.Струкава. – Мн., 2008.
36. Толстой, Н.И. Язык и народная культура.Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М., 1995.
37. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Г. У. Арашонкава, А. М. Булыка, У. В.Люшцік, А. І. Падлужны. – Мн., Беларуская навука, 1999.
38. Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы: у 2-х ч. / Склад. У.В. Анічэнка, П.В. Вярхоў, А.І. Жураўскі, Я.М. Рамановіч. – Ч. 1. – Мінск, 1961.
39. Ціванова, Г.К. Гістарычная граматыка беларускай мовы: вучэбны дапаможнік / Г.К. Ціванова, М.І. Свістунова. – Мінск: РІВШ, 2022.
40. Шаkun, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: вучэб. дапаможнік / Л.М. Шаkun. – 2-е выд., перапрац. – Мінск: Універсітэцкае, 1984. – 319 с.
41. Шаkun, Л. М. Карані роднай мовы / Л. М. Шаkun. – Мінск, 2001. – 205 с.

Вучэбнае выданне

ГІСТАРЫЧНАЯ ЛЕКСІКАЛОГІЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Курс лекцый

Складальнік

ЗІМАНСКИ Вадзім Элдаравіч

Тэхнічны рэдактар

Г.У. Разбоева

Камп'ютарны дызайн

А.У. Васеха

Падпісана ў друк 04.09.2025. Фармат 60x84 ¹/₁₆. Папера афсетная.

Ум. друк. арк. 6,22. Ул.-выд. арк. 6,34. Тыраж 30 экз. Заказ 103.

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі

“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі ў якасці выдаўца,

вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

№ 1/255 от 31.03.2014.

Надрукавана на рызографе ўстановы адукацыі

“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.